

תשפ"ד

גיליון מסות מיוחד בנושא
משברים בישראל ובעולם, 2020-2023

כתב עת למדעי הרוח והחברה
כרך ו' | תשפ"ד מארס 2024
הפקולטה למדעי הרוח והחברה | הקריה האקדמית אונו

קשת

כתב עת למדעי הרוח והחברה

גיליון מסות בנושא משברים בישראל ובעולם, 2020-2023

עורך הגיליון:

דוד סורוצקין

עורכי כתב העת:

רויטל שיוביץ-סלע, מיכל ענבר ודוד סורוצקין

חברי המערכת:

עמנואל גרופר, הקריה האקדמית אונו
טובה הרטמן, הקריה האקדמית אונו
מארק צבי ברטלר, אוניברסיטת דיוק
אבי שגיא, אוניברסיטת בר אילן
חן שכטר, מכון מופ"ת

עריכת לשון:

נופר קידר

כתובת המערכת:

הקריה האקדמית אונו, רח' השדרה האקדמית 1, צומת סביון, קרית אונו

טל': 03-5156354

דואר אלקטרוני: ejournal@ono.ac.il

מדיניות המערכת:

כתב העת קשת הוא כתב עת שנתי שנועד לתת במה למחקר והגות על החברה הישראלית כחברה משלבת ורב-תרבותית, בהתאם לחזון של הקריה האקדמית אונו. מערכת כתב העת שואפת לשמש אכסניה למאמרים פרי עטם של אנשי הסגל ולחוקרים מחוצה לו בתחומי החינוך, מדעי הרוח, מדעי החברה, משפטים, מנהל עסקים ומקצועות הבריאות.

ISSN 2706-7475

תוכן עניינים

עמ' 7		דבר העורך דוד סורוצקין
		מסות
עמ' 12	לשאלת הגבולות: משברי 2023 והחזרה לנקודת המוצא של הציונות	דוד סורוצקין
עמ' 30	משבר הישראליות 1.11.22-7.10.23 ואפילוג בימי מלחמה	חביבה פדיה
עמ' 58	משבר הר הבית, המשפט ותורת המשחקים	אורי וייס
עמ' 74	מקורות המשבר הפוליטי בישראל: מבט היסטורי-מדעי	אבנר בן-זקן
עמ' 88	נקנה ביושר: משבר מדעי הרוח במערב בן זמננו	בנימין בראון
עמ' 100	המשבר של הכול	עפרי אילני
עמ' 111	לייצג את הבלתי ניתן לייצוג	יהודה שנהב-שהרבני
עמ' 120	סוריאליזם פוליטי והחור הטרומטי לאחר רצח רבין: דן קדר - על פני תהום	חביבה פדיה
עמ' 138		על המחברים

דן קדר, "בחור זהב", 30.10.1996.
שמן על בד, 200X100 ס"מ.
מתוך המיצב **על פני תהום**, 1995-1997,
באדיבות עיריית חולון

משבר הישראליות 1.11.22–7.10.23 ואפילוג בימי מלחמה

חביבה פדיה

א. פרולוג

במשך תשעה חודשים של התרחשויות מואצות וקשות התחושה הייתה שאנו במרוץ אחרי אירועים שיוצאים משליטה. בכל פעם שהוזמנתי לדיון או לפורום כדי להציע באופן ציבורי את פרשנותי ותפיסתי, והתבוננתי במה שכתבתי בפעם הקודמת, חשתי שהשפה לא מספיקה להכיל את ההאצה שבמציאות, במיוחד מצד מי שמנסה לאחוז בכל צדדי השיח וחולם עדיין על שיקום השיח ועל תיקון. במסה זו אשרטט את קווי השבר של הישראליות, ובאפילוג שבסופה אתייחס לחודש הראשון של המלחמה – עד לתחילת עסקת החטופים – כשאחריתה מי ישורנה, וכשאי אפשר לחתוך בין האסון בעזה ובין אסוננו. לא אנסה לשרטט את אופק האירועים וכלל ההקשרים, אלא רק להראות כיצד אותם קווי שבר התנקזו אל המלחמה, מועצמים דרכה ומשתקפים בעדה.

ב. צומת גורלי

צומת גורלי הוא צומת שבו נפגשים תהליכים שהתנהלו על צירים נפרדים, לעיתים מתוך הכחשה הדדית, עיוורון או חוסר קיומה של מודעות, בין שהדבר התרחש מתוך תהליכים קצרים ובין שזה קרה מתוך תהליכים ארוכים. בצומת גורלי מתנגשים כלל הנתבים הבלתי נראים, שבהם התנהלו בנפרד המרכבות האחרות של ההיסטוריה; וכעת כל כלי הרכב השונים האלה מתנגשים זה בזה, זה מול זה וזה באחורי זה. אכן הצומת הזה יכול להתרחש בחיים של אדם פרטי וגם בחייה של אומה. מתנקזים אליו כלל הנתבים המוזנחים שהצורך בסלילת פתרון עבורם הוכחש. זוהי ההגעה למה שנראה כנקודה באופק, אלא ששם הכול ממתין כדי "לסגור חשבונות".

בצומת גורלי כזה מתברר שהשטעים השונים שתוארו לגבי החברה הישראלית¹ על ידי סוציולוגים בעבר והם: הדתי-חילוני, הימני-השמאלי, היהודי-ערבי, המזרחי-אשכנזי והכלכלי-מעמדי – כולם הפכו יחדיו לשבר הגדול, האחד, השבר הסורי-אפריקני כפי שכינה אותו בזמנו המשורר אבות ישורון.² מהו השבר שנמצא בלב ההווה והקיום של הישראליות? את זאת אנסה לברר להלן.

1 ראו סמי סמוחה, "שטעים מעמדיים, עדתיים ולאומיים ודמוקרטיה בישראל", בתוך החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, בעריכת אורי רם (תל אביב: ברירות, תשנ"ד), 172–202.

2 אבות ישורון, השבר הסורי אפריקני (תל אביב: סימן קריאה / הקיבוץ המאוחד, 1974).

ערעור הסטטוס קוו

בהקמת מדינת ישראל מראשיתה נקבע סטטוס קוו הנשען על המבנה של דמוקרטיה הסדרית,³ מזין אותה ומאפשר אותה. ממהות הגישה ההסדרית הוא הרעיון שיש לחתור להגיע להסכמים על פרקטיקה והתנהגות במרחב הציבורי ולהימנע מהנצחת אידאולוגיה כזו או אחרת בתוך מערכת החוק עצמה, היות שלמעשה לא ניתן להגיע לאידאולוגיה משותפת בכל דבר ועניין. נקודת מוצא יסודית זו קשורה באי־קיומה של חוקה במדינת ישראל. על עיקרון זה הוסדרו האידאולוגיות השונות בעניין זמן ומרחב זהות דתית וחילונית, ובקיצור המיזוג בין מדינה דמוקרטית ובין מדינה יהודית; זאת כאשר במרכז ניצב המתח בין ציונות דתית וחילונית ובקצוות ערביי ישראל, החרדים, ופרקטיקות כור ההיתוך שהופעלו על המזרחים ששמו בפניהם את אתגר המיזוג למרכז או המידור לקצוות.

התהליכים של ערעור הסטטוס קוו הגיעו לשיאם מחד גיסא כפועל יוצא של השיח שהוביל בנימין נתניהו, שיח שהתעצם במשבר הקורונה, ומאידך גיסא תרמו לכך ארבע השנים של השיח "רק לא ביבי", והאופן שבו ארגן שיח זה את המפה הפוליטית מחדש. מובילי שיח "רק לא ביבי" עזבו את ברית הימין עם הליכוד ועברו למרכז.

לכולם היו נימוקים טובים, וכולם היו קשורים באי־ההיתכנות האישית־הפוליטית שחוזה כל אחד מהם בעבודה עם נתניהו. השאלה, שאותה אפשר לשאול רק בדיעבד, היא אם בחרו בטקטיקה הנכונה לשם ההשגה של המטרה האסטרטגית הזאת; בדיעבד ניתן להצביע על האסון שגילם בתוכו קידום שיח לוחמני ללא תוכנית פוליטית מהותית. בראשונה הביאו תהליכים אלה לעליית רשימת כחול־לבן, לממשלת בנט־לפיד, שאף היא הייתה מבוססת במידה רבה על "רק לא ביבי". עקב כך הימין ה"מסורתי", או ה"קלאסי", נטש את הימין הליכודי ונדד למרכז. בכך השתלט הימין, הלכה למעשה, על שיח המרכז, ותרם הן לדחיקת השמאל וייתורו (מהעבודה עד מרץ) והן להתרחבות הימין הכהניסטי.

השיח – שראשיתו ב"רק לא ביבי" והמשכו בהתרחבות השיח הלעומתי "אנחנו כנגד אתם" – הקצין, והחמיר את רמת המאוימות של ציבורים בגזרות ההטרונגניות זו מזו. אם סטטוס קוו מכיל התחברות של גורמים הטרונגניים והכרה בקיומו של איום מבחוץ, הרי בתעמולת הבחירות ששבה מדי שנה בשנה השתמש נתניהו שימוש אינטנסיבי בהגברת המאוימות שחש כל גוש לעומת רעהו, בין השאר על ידי שימוש מניפולטיבי בגוש הערבים. לא זו אף זו: גם בימין הקיצוני למדו ממנו וכן עשו.

ניפוצה הסופי של אידאת הסטטוס קוו – בפרקטיקה הוא עודנו נוהג – חלה בפרק זמן של כשלוש שנים של מרוצי בחירות חוזרים ונשנים. מפאת הצמידות של תוצאות בחירות שהקשו להרכיב קואליציה, ושמשמעותן הסופית היא דומות גבוהה בין ימין למה שהוא שמאלה מימין, המאמץ של נתניהו – ובעקבותיו עוד פוליטיקאים שהלכו בדרכיו – היה חידוד ההבדלים בין הציבורים בישראל, עד כדי נקודת הקצה של שבירת הסכמות ברית

³ דמוקרטיה הסדרית פעלה לאורך זמן רב במדינות שונות. ארנד ליפרט (נולד 1936) ניסח את כלליה והקשריה: זו גישה המבקשת להציע כלים לחברה משוסעת לשם שמירת אחדות, יציבות ושלמות המסגרת המדינית, וזאת למרות קיומם המתמשך של שסעים ובמהלכם. הדמוקרטיה ההסדרית עושה זאת באמצעות שילוב בין ממדים של איחוד ובין הפרדה ואוטונומיה למגזרים שונים, ומנקודת מבט הרואה קולקטיביים שלמים ואת ההטרונגניות שלהם. עיקרון מבני בסיסי זה התאים למדינת ישראל; הוא תחזק את המצב השביר של המדינה הצעירה כבית לעם היהודי, היווה פלטפורמה להכלת קבוצות שונות בה שבכל אחת מבנה הזהות מושתת על יחסי זמן־מרחב־מקום שונים בתכלית כמו גם עיקרון מבני שונה בזיקות שבין קהילה – מסורת, דת או חילון.

הישראליות, שעליה התבסס הסטטוס קוו.

במשך שלוש וחצי שנים וחמש מערכות בחירות חוזרות ונשנות נעשה שימוש ציני במבנה הסטטוס קוו בתעמולת הבחירות. התוצאה הייתה החרפת הקו הימני ממערכת אחת לשנייה, עד שלבסוף התקבלה התוצאה של קואליציית "ימין על מלא" הדוהרת למימוש מה שהוגדר כ"רפורמה משפטית", וזאת חרף הפגנות רצופות של מערכי ההתנגדות, ובמהלכן. הידרדרות השיח, ופעולה מתוך כוח פוליטי הגמוני לפי תפיסה שגויה לחלוטין של רוב ומיעוט, הובילו לשבר קשה בישראליות: מצד אחד להתלכדות כל השסעים, ומצד שני להיבחנות ברורה של קו דיכוטומי המסמן את המאבק האמיתי שהתרחש כאן: בין הציונות הדתית ובין הציונות החילונית.

השימוש הפוליטי-מניפולטיבי במבנה הסטטוס קוו, במטרה לחזק אלקטורלית את הבחירה בגוף זה או אחר, ביטא עצמו באמצעות ליבוי כפול: ליבוי האיום מבחוח יחד עם ליבוי השיסוי מבפנים. וכך, לאורך מערכות הבחירות האלה הלך והתערער דבר מה שהיה יסודי לאורך שנות קיומה של ישראל - רף האלימות, השנאה וההתייחסויות הגסות בין קבוצות שונות בחברה הישראלית עלה לרמה קיצונית לא רק מתוך כעס, אלא גם מתוך רצון ומאמץ מודע של קבוצות שונות להתבדל זו מזו ובכך לזכות במספר רב יותר של קולות. אין הכוונה שהסטטוס קוו לא התערער בעבר מעת לעת, אך עדיין אפשר היה להתמודד עם ההטרונגויות המורכבת של החברה הישראלית. עלייתה של קואליציית הימין "על מלא" סימנה את קריסתו של הסטטוס קוו בצורה חד-משמעית.

ערעור הסטטוס קוו - חלקה של ההתנתקות: יבוא פרקטיקת מגזר אל החוק הכללי

פן נוסף בערעור הסטטוס קוו כרוך בצמיחתו המהירה של פורום קהלת. משה קופל, העומד בראשו, הגיש את הטיוטה הראשונה של חוק הלאום כבר ב-2004. רצוי להבהיר היטב את ההקשר המקורי, כי זהו האקדח שעתידי לירות במערכה השלישית. שרון הציג באופן רשמי את ההתנתקות מרצועת עזה ומחלקים מיו"ש בכנס הרצליה ב-18 בדצמבר 2003, ובפברואר 2004 הוא התייחס במפורש להעתקת 17 יישובים ברצועת עזה ושלושה בשומרון.⁴ שרון טען אז כי ממילא ישראל לא תחזיק לעד באזורים מסוימים של "ארץ ישראל השלמה", ולכן אין טעם להמשיך לשפוך שם דם וכסף. יש שטענו כי מטרתו של שרון הייתה לחסום בהצעתו את יוזמת זינבה של יוסי ביילין,⁵ ויש שראו ביוזמתו מניע אישי.⁶ כמובן, החשד במנהיג המנתב מהלכים מדיניים משום חשש משפטי מהווה גם במקרה כזה הטרמה טרגית קומית לתרחיש נתניהו של שנת 2023.

במילים אחרות, ההיסטוריה קבעה קשר פוליטי דרמטי בין תהליכי הכלל והפרט בישראל; בין שני מנהיגי ימין שניצלו ממצב החירום הפרטי שלהם, על ידי ניצול המאבק הפוליטי המתמיד של ישראל, ותוך כדי משחק במאיים הרגישי תדיר של הישראליות: שרון הגן על עצמו והסיט את האש ממנו והלאה כשהסכים להתנתקות, יזם וקידם אותה ללא הגדרה של הסדרים פוליטיים, תמורה ברורה ומשא ומתן (הטעות אינה בעצם ההחזרה,

4 אצל יואל מרקוס, "הפינוי המתוכנן: עשרים התנחלויות ברצועת עזה ובגדה בתוך שנה-שנתיים", **הארץ**, 2 בפברואר, 2004.
 5 יוזמת זינבה הייתה הצעה להסכם קבע ישראלי-פלסטיני, שאותו ניסחו צוותים לא רשמיים בראשות יאסר עבד רבו ויוסי ביילין, בפיקוח ממשלת שווייץ ובתמיכתה. המסמך נחתם בשנת 2003. לדברי יוזמיו התבסס על מתווה קלינטון מדצמבר 2000. היוזמה לא אושרה בידי גורמים רשמיים. עם פרסומה שרון היה בין הראשונים לגנות אותה.
 6 ראו מרקוס, **הארץ**, 2 בפברואר, 2004; ראו שני ספרים שנכתבו על מניעיו הנסתרים של שרון - צבי הנדל, **גוש קטיף - אהבה עזה** (ניצן, 2020); דן מרגלית, **התפכחות** (אור יהודה: זמורה ביתן, 2009).

אלא באופן שבו נוהלה). באופן דומה, בהתמדה וביתר שאת, למן מערכות הבחירות האחרונות נתניהו משתמש במצב החירום שלו כדי להוביל את ישראל למצב חירום שבו היא כביכול "תשכח" ממנו, או שתתפרק מנשקה החוקי כנגדו; זאת באמצעות ניצול רגשות של ציבור ימני והפיכת קומץ אחרון של נבחרים לכוד סבירים יחסית לבובות קש של זעם ומלל, שאותן מנהלים פוליטי התנחלויות – לוי, רוטמן וסמוטריץ' – שהפכו לכלי של טרור פוליטי במסווה, המופעל על החברה הישראלית.

אדגיש שוב כי הורתו של פורום קהלת, שעוצב בעשר השנים האחרונות, נעוצה כאמור במהלכים של קופל ב-2004. הדגש החזק והחדש בחוק הלאום הוא עניין ההתיישבות. סעיף ההתיישבות קובע שהמדינה תפעל לקידום הקמה של התיישבות יהודית וביסוסה. ניתן לפרשו ככזה שמאפשר אפליה בין אזרחים, בדמות הקצאת משאבים ועידוד התיישבות. בית המשפט העליון פירש את הסעיף בהתאם לעמדת המדינה בבג"ץ, באופן העולה בקנה אחד עם חוק יסוד כבוד האדם וחירותו, כסעיף "הצהרתי" שאינו סותר את חובת המדינה לנהוג בשוויון כלפי כל אזרחיה המדינה, גם בכל הנוגע להקצאת משאבים וקרקות.

אולם הנקודה החשובה היא שכאן כבר נראה סימפטום ראשון של "תורת הפיצוי" באמצעות חקיקת חוק. הסטטוס קוו ממהותו מבוסס על הסכמות ולא על חוק או חוקה, ואילו כאן מתגלה יבוא לתוך חוק יסוד של חוקים המגינים על אינטרסים של אחד המגזרים. הסמיכות בזמנים ברורה: ההתנתקות היא פגיעה במפעל היישוב הגאולי, ולכן מופיע חוק הלאום ובו סעיף על התיישבות יהודית.

היבוא המהיר של ה"פריפריה" ההתיישבותית אל המרכז הפוליטי בעקבות טראומת ההתנתקות נעשה על ידי התמקדות בזירה חדשה: לא התיישבות על אדמה, אלא חקיקה. מאחר שההתיישבות התבררה כהפיכה פוליטית, המגמה הייתה לייבא אותה אל חוק היסוד, ובכך להנציחה. כיום אפשר לומר שההתמקדות במקדש ובחינוך, כלומר החדרת רעיון הר הבית באופן חינוכי לכלל בית, והתבססות ההתיישבות באופן פוליטי חוקתי בכנסת לפני כשני עשורים, היו בוודאות הסדק הראשון: הסממן שהטרים את השבר הגדול יותר – ההצעה לפרומה המשפטית, פרי עבודת פורום קהלת, שבה הארטילריה כבר כוונה ישירות למערכת המשפט.

במילים אחרות, אחרי ההתנתקות: מקדמים את נרמול הר הבית באמצעות הכנסת; ואחרי הבחירות האחרונות, וכ-20 שנה אחרי ההתנתקות, מקדמים את המאבק והתקפת מערכת בית המשפט באמצעות הכנסת. הרצף ברור אפוא: פירות תהליך ההתנתקות של שרון הובילו לריאקציה בדמות פירות המהפכה המשפטית של נתניהו. ההתנתקות הובילה חלק מרבני גוש קטיף לפנות מיידית למקדש, ובאותו זמן עצמו היא הובילה אנשים צעירים לפנות מיידית למערכת החוק והמשפט, להרות וללדת את הניסיון למוטט מערכת זו.

יריב לוי היה נציג מתנגדי תוכנית ההתנתקות בוועדת הפיקוח על משאל המתפקדים, שנערך בקרב חברי הליכוד, מהפעילים הבולטים במאבק הפנימי שהתחולל בליכוד סביבה, וכן ייצג את חברי הכנסת שהתנגדו להתנתקות בהליכים משפטיים שונים. רוטמן נולד וגדל בבני ברק למשפחה דתית לאומית, למד זמן קצר בישיבת ההסדר כרם יבנה ובישיבת תורת החיים, בתקופה שבה שכנה בנווה דקלים (היישוב הקהילתי דתי הגדול ביותר בגוש קטיף, והישיבה עצמה שכנה בבניין שנראה למרחקים). סמוטריץ' היה מפעילי המחאה נגד תוכנית ההתנתקות. ביולי 2005 נעצר על ידי השב"כ יחד עם ארבעה פעילי ימין בחשד שארגנו חסימות כבישים, והוחזק בכלא שקמה במשך שלושה שבועות ובמעצר בית שלושה שבועות נוספים.

ההתנתקות נוהלה בכלים משפטיים חוקיים ובגיבוי בית המשפט. 12 בג"צים לפחות הוגשו כנגדה בזמן המהלך, ובכך סומן בג"ץ כ"אויב העם" מבחינתו של מגזר שלם. לכן יש לקחת ברצינות רבה את קריאת הזעם שהוטחה מצד תומכי הרפורמה המשפטית ב"אויביהם" את הסיסמה שצברה מעמד של סלוגן, ויכולה לעמוד במרכז מערכונים רבים: "איפה הייתם בהתנתקות!?" השאלה הזאת איננה רק ביטוי זעם, אלא היא מבטאת נאמנה את ה"נקמה הקרה" ואת הזיקה המהותית בין אירוע התנתקות לרפורמה המשפטית.

לסיכום, ההתנתקות הייתה קו פרשת מים: כישלון פרקטיקה ההתיישבות הקובעת עובדות בשטח מחד גיסא, וטראומה צורבת שהפנתה את הציבור הדתי לאומי אל בית המשפט, אל התקשורת ואל הכנסת מאידך גיסא; בקו פרשת מים זה חל מפנה אמיתי, לעומת ההתנתקות הקודמת מסיני, שמיעוט מקרב מתנגדיה שמו פניהם לטרור לשם החשת הקץ. השינוי הפרדיגמטי מ"כיבוש אדמה" ומתופעות קצה של טרור יהודי לכיבוש מוקדי החוק והכוח המדיניים, וכן התערבותו של פורום קהלת, ותמיכתו במאבק באמצעות הטיעון שאפשר להשיג כל שינוי על ידי חקיקה, החלו לסדוק את הסטטוס קוו המושגת על מערכת הסכמות ולא על חוקים. 20 שנה נעשה מאמץ קדחתני להחזיר חוקים לליבת חוקי היסוד של מדינה נטולת חוקה. שעת הכושר להריץ את ההפיכה המשפטית – פרי טראומת ההתנתקות ופרי הרצון לקחת את מושכות שלטון החוק לידיים – הגיעה עם ממשלת "ימין על מלא", במסגרתה בוגרי לקח ההתנתקות ליון, רוטמן וסמוטריץ', חברו יחד להובלת המערכה על בית המשפט.

הציונות הדתית חתרה להגיע ללב המיסוד והחוק, בכדי להגביר את כוחה הלאומי ההתיישבותי ולשמור על נכסיה שבשטחים, והקולות המתונים שבה פינו את השטח לקולות הקנאיים הטראומטיים. זאת ועוד, שנים רבות העלימו דוברי הציונות הדתית עין מתאולוגיות מהותניות שפשו בקרבן, כמו זו של הרב גינזבורג, שהזינו ותדלקו בקביעות את מרחב המדומיין האפוקליפטי של נערי הגבעות.

בתוך כך הגיעה הציונות הדתית תהליך הדתה ולאומנות ימנית גם אצל מגזרים שחיו בשלום יחסי עם הסטטוס קוו מזה עשורים, כמו החרדים וש"ס; אלה גם אלה באופן מסורתי, ומתוך מקורותיהם, אינם רואים במדינה תכלית גאולית, אלא אינסטרומנט פוליטי. עם זאת שעת כושר להתקפת בג"ץ התאימה למרירות של דרעי על בג"ץ מחד גיסא, ולהיסטוריה של החרדים עם חוק הגיוס מאידך גיסא – וכך, מרירות ואינטרסים אישיים ונקודתיים היו לעוד נקודת דבק שבה שסע מתלכד עם שסע לכדי קו שבר דרמטי אחד.

ג. זמנים: שלושת ממדי הזמן ההיסטורי

את התהליכים שנוגעים למה שקרה לאחרונה בישראל, למן הבחירות ועד ה־7 באוקטובר 2023, אפשר לשרטט באמצעות שלושה מישורי זמן: במקצבי הזמן של ההיסטוריה המיידית, ההיסטוריה הקצרה, והמשך הארוך.

המישור הראשון הוא ההיסטוריה המיידית, ועניינו הליכים שנוגעים לארבע השנים האחרונות בישראל. מבחינת המישור השני, ההיסטוריה הקצרה, עניינו הסתכלות על יחידות היסטוריות בנות פעימה של מאה שנים. בהקשר זה, ישנה חשיבות להסתכל על פעימת המאה של המאה ה־20, שבמובן מסוים החלה ממלחמת העולם הראשונה. ואילו המישור השלישי, המשך הארוך (longue durée), הוא מושג שטבע ההיסטוריון פרנן

ברודל.⁷ הוא כולל הליכים בני אלפי שנים ונוגע בשאלות מהותיות, כגון הגדרתה של היהדות וזהותה. שאלות כאלה חוזרות לדיון כיום בדמות השוואות חוזרות ונשנות לתקופת בית שני.

מישור הזמן הראשון, הכרוך במשבר האקוטי של 2023, קבוע בשלוש וחצי שנים שקדמו לו, מאפריל 2019 ועד סוף 2022, שבהן התקיימו חמש מערכות בחירות בגלל אי-יכולתו של מי מהמנהיגים הפוליטיים להקים ממשלה יציבה ולקיימה לאורך זמן. במהלך המשבר הפוליטי הזה קמו בישראל שתי ממשלות שכינהו תקופה קצרה, ורק בסיבוב הבחירות החמישי הושגה התוצאה המכריעה שהביאה להשבעת ממשלת נתניהו השישית, ולכאורה סיימה את המשבר.

המשמעות של רצפי בחירות אלו היא האצה של כמעט 16 שנים, שאפשרה לכלל השחקנים בשדה הפוליטי להתאמן שוב ושוב על גוף העם. כשל העיוורון אינו של גורם אחד בלבד, אלא כשל כללי של כל מיני ציבורים וקהלים בישראל, של השמאל וגם של הימין. אומנם אפשר לכעוס רק על גורם אחד, אבל יש להבין שלפנינו מורכבות שיש בה שותפות.

כך, לדוגמה, איתמר בן גביר "למד" במהירות להפחית את מניירות הדיבור הממושטר, ואת החזות החיצונית, המניירות והגיבונים הקשורים בה, שהיו קשורים בניסיון להשיג את תמיכתו של הציבור הדתי לאומי אשכנזי; תחת זאת הוא הגביר את המינון של שיח הזהות המזרחי, הגביר את הדיבור על הדרום ועל אי-המשילות בדרום ובכך מיקם את עצמו פוליטית במקום אחר. זהו שינוי תוכני וסמיוטי בוזמנית.

בשדה זה נוצר מצב שבו כל גורם פוליטי מעתיק מקודמו: הראשונים, בנט ושקד, במטרה לנגוס בכוחו של נתניהו התמקדו בטענה בדבר חוסר משילות בדרום; בהמשך, השני אימץ טענה זו וחיבר אותה לסוגיה מזרחית, והשלישי סובב זאת לכיוון השיסוי הימני קיצוני. עקב כך התרחש שינוי ניכר בפני הדרום המזרחי – הסובלני ביסודו – שאף שהיה אחוז ניכר ממצביעי הימין, עדיין מדובר היה במצביעי הליכוד הקלאסי.

מישור הזמן השני, הליכי פעימת המאה, כרוך במפעל הציוני ובהקמתה של מדינת ישראל, על בסיס דחפים ומגמות עולמיות שבעקבותיהן הייתה הסכמה בין-לאומית על צורך במדינה ליהודים. באמצע המאה ה-20 אירופה הנאורה סיימה תהליכי קולוניאליזם בצפון אפריקה, בהודו ובמזרח הרחוק והקרוב: באותו פרק זמן היו היהודים נתונים לתהליכי השמדה באירופה. היהודים היו אפוא מושא לתהליכים קולוניאליים חריפים ושימשו מושא להשמדה; ייתכן שעובדה זו מסבירה מדוע – בחסות המדינה שהקים – מחיל הלאום היהודי תהליכי קולוניאליזם על ילידי הארץ ועתיד להיות האחרון להשתחרר מהם.⁸

בשנתה השבעים וחמש הישראליות השלימה תהליך בן שלושה דורות וממוקמת לקראת הדור הרביעי. מדובר בדור שקם מאפר מלחמת העולם השנייה לתוך מדינת ישראל, ושבגזרות שונות שלה המשיך לעבד את טראומת היסוד הענקית הזאת. בפרק זמן זה של היהדות המודרנית עוצבה גם הלאומיות היהודית האירופאית,

7 פרנן ברודל, **הדינמיקה של הקפיטליזם**, תרגום אמוץ גלעדי (תל אביב: רסלינג, 2005); וראו גם פרו **הים התיכון: מרחב והיסטוריה**, תרגום יורם מלצר (ירושלים: כרמל, 2003).

8 בראייה היסטורית רחבה אין ספק שהדברים יגיעו לפתרון כפי שכל המצבים הקולוניאליסטיים הסתיימו, ולעיתים באופן פתאומי. וראו הריאיון עם מירון רפפורט אצל עופרה רודנר, "אנו לא יכולים להיות וילה בנינגל כי אנו לא וילה ומסביב אין גיונגל", **הארץ**, 21 באוגוסט, 2023. יש לייחל לכך שהפתאומיות לא תהיה כרוכה באסון.

והציונות, החילונית והדתית גם יחד, יישמה מבנים תאולוגיים פוליטיים לתוך המחשבה הציונית הלאומית המתהווה.

בהגדרת מישור הזמן השלישי, המשך הארוך, אנו נדרשים להסתכלות רחבה על הציוויליזציה היהודית, הבוחנת תוך שימת לב לתהליכים גנאלוגיים של משיחיות בת אלפיים שנה לפחות. ברמה של פעימת המאה, ב-75 השנה האחרונות קמה מדינת ישראל כשעל שכמה מטען סימבולי, היסטורי ופוליטי אדיר של אלפיים שנות גלות שבהן התעצבה התודעה ההיסטורית ועיצבה מחדש מושגי גלות וגאולה, מתוך היסטוריה של מיעוט, לעיתים רדוף; זוהי חזרה לתקופת היסוד של היהדות ההיסטורית: חורבן בית שני, שאליה חוזר השיח גם עכשיו. חשיבותה של תקופה זו אינה רק, או בהכרח, בחזרתה של מלחמת אחים, כי אם במושג המשיחיות דווקא.⁹ ואכן, הציונות נישאה על כנפי החילון של היהדות כדת וכתרבות מחד גיסא, ובזיקה לרעיונות הפרוגרס של הנאורות הבליעה והטמיעה לתוכם דחף משיחי מאידך גיסא. מישורי זמן שונים אלה ניצבים ברקע השסעים של החברה הישראלית, שהצטלבו כולם במשבר 2023.

ד. שסעים

השסע הדתי-חילוני

השסע הדתי-חילוני בתוך הציונות מתבטא במאבק בין שני שותפים, שהתערער רק לאחרונה מול אירועי שיא של המתנחלים והקצנה דתית. הפרימה הקיצונית של השותפות המסורתית בין הציונות הדתית לחילונית מראשית הציונות ובהקמת המדינה נגרמה, בין היתר, בשל התרסקות הציונות הדתית כמגזר (זו למעשה התרסקה בהדרגה ובשחיקה בשני העשורים האחרונים, אך רק עכשיו עם מות הדור הזקן הדבר ניכר בביורור). חלק מן הדתיים הלאומיים, ודווקא בשל נאורותם והיותם שותפים לצבא, להשכלה ולפיתוח הארץ, הביעו את התפיסה שאדם דתי לא צריך להיות בהכרח חבר במפלגה בעלת סדר יום דתי. כך נוצר שטח הפקר למגמות חרד"ליות, או למגמות של דתיות קנאית שהשתלטה על סדר היום של הציונות הדתית.

השסע הדתי-חילוני בישראל העכשווית והזעקה על ייחוד מדינת ישראל הוא, בעיקרו, שסע בין קבוצות יהודיות אירופאיות, הניצבות על ציר דתי וחילוני משותף שמלכתחילה נבע ביסודו גם מלהט משיחי אוטופי המשותף לשתייהן.

מדינת ישראל קמה מכוחו של להט משיחי רב שהתמזג עם תפיסות של פרוגרס, לאומיות וזהות, חלוציות, התקרקעות, יישוב ושיבה להיסטוריה. הלאומיות עצמה כציונות חילונית השפיעה על צמיחת הציונות הדתית ועיצבה אותה: אלו הן תופעות אירופאיות ב־זמניות. ההבדל הוא בכך שבמסגרת הציונות החילונית נוצרה סטרוקטורה תאולוגית פוליטית מחולנת, שמשקיעה מודחקים, ולעיתים מוכחשים, ואילו במסגרת הציונות הדתית הסטרוקטורה הזאת עברה עיבוי, העשרה והחצנה של הזיקות בין הפוליטי לתאולוגי. תהליכים כאלה לא עברו על יהדות ספרד והמזרח.

9 עמדתו על כך בהרצאה במסגרת רב שיח "דת ופוליטיקה: בין שוליים למרכז, לאן עכשיו? עתיד החברה והפוליטיקה בישראל" שנערך במכון ון ליר, 17 בינואר, 2023.

הציונות החילונית הייתה הבסיס לציונות הדתית, עקב הדומות הרעיונית, המנטלית, נתוני ההשכלה, היחס למדע, והפנמת עמדה ליברלית וקפיטליסטית. היא הכילה את המבנים של הציונות הדתית בתוכה, והזרימה לה את מרב המשאבים בהיותה, כביכול, נציגת הדת הנאורה. בשלבים מכוונים אלה של קום המדינה, השותפות האידאולוגית חלוצית והתפיסה העצמית כ"אליטות משרתות" היו משותפות לשני נושי יסוד אלה.

לעיתים קרובות, במחנה החילוני או במחנה ההתנגדות מופנה זעם רב כלפי החרדים וש"ס בנוגע לסוגיית השירות בצה"ל. ואולם הן המפלגות החרדיות והן ש"ס – כמגזרים דתיים בעלי אג'נדה שיש לה קבוצת זהות הומוגנית וביטוי במפלגה פוליטית – הם בקושי כינור שני או דיסוננס קל ברקע השבר הגדול בין הציונות הדתית ובין הציונות החילונית. בנוגע לשתי קבוצות אלה, מדובר בפעימה היסטורית ארוכה יותר של שותפות, שחיה ארוכים משנות קיומה של מדינת ישראל. זהו אפוא זעזוע והתפרקות של מבנים שעוצבו כבר באירופה ויושמו בארץ ישראל עוד לפני קום המדינה.

הציונות נישאה על כנפי חילון היהדות כדת וכתרבות. בזיקה אליה התפתחה הציונות הדתית בשני מסלולים עיקריים: הראשון מיוסד על ההגות היהודית גרמנית בעלת המבט האוניברסלי, ועל פילוסופים והיסטוריונים (כגון בצלאל רוט וליאו שטראוס) שדיברו מלכתחילה מתוך תפיסה תבונית של הדת ועל הפרדת רשויות;¹⁰ השני מיוסד על הגות מיסטית שנולדה והתפתחה במקומות שונים, ושמעצב דרכה ודוברת הראשי ידוע כרב אברהם יצחק קוק. המשורר אורי צבי גרינברג ביטא תפיסה זו, כשהגדיר בלהט את אדמת עמק יזרעאל כמקדש: "ירושלים של מעלה חוזרת לירושלים של מטה."¹¹ הרב קוק תפס את המדינה כולה כמקדש, וטבע את המושג "מדינת ישראל יסוד כסא ד' בעולם",¹² "אתחלתא דגאולה"¹³, או כביטוי של הרב הרצוג: "ראשית צמיחת גאולתנו."¹⁴ מושגים אלה הציבו את המדינה על ציר זמן משיחי ותפקדו בד בבד עם האקטיביזם החילוני פוליטי של הציונות החילונית.¹⁵ הם באו לידי שיא במלחמת ששת הימים, ולאחריה קיבלו ביטוי אידאולוגי ומוסדי בפועלו של הרב צבי יהודה קוק ובהקמת גוש אמונים. מאז חלפו כ-55 שנים של שליטה בשטחים, והקפאת תושביהם במעמד של חוסר אזרחות. בעשורים הראשונים שלאחר 1967, כל אלה גובו לחלוטין על ידי רוב ההגמוניה החילונית באופן המדגים, שוב, את הבסיס המשותף שחולקות הציונות החילונית והדתית.

מה שממחיש יותר מכול את התמיכה והשותפות של הציונות החילונית עם זו הדתית, הוא תקציבי העתק שהוקדשו למערכת החינוך הדתי לאומי, שבמהרה הפך להיות הכלי העיקרי המקדם ערכי התיישבות והתנחלות ברוח משנת הרב קוק האב ובעיקר בנו אחריו. דיון סוציולוגי רציני במדינת ישראל ובתהליכה אינו יכול להתחמק מהבנת ההיבטים המוסדיים. חשוב להבין אילו מוסדות, מכונים, בתי ספר ורשויות היו בישראל כדי לקדם אג'נדות. קבוצות ומגזרים שלהם מוסדות חינוכיים וחברתיים לקידום האג'נדות שלהם צברו כוח

10 על ליאו שטראוס ראו: גרשון גונטובניק, "בין יהודית לדמוקרטיה, בין ירושלים לאתונה: על הצורך בחוקתיות של שלום ולא רק של שלמות", **בתוך מדינת לאום במאה העשרים ואחת**, בעריכת ידידה שטרן, שוקי פרידמן וישי פרס (ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, תשפ"ב), 49–84.

11 אורי צבי גרינברג, "אשמורה ראשונה", בתוך **אורי צבי גרינברג – כל כתביו, כרך ד, חטיבת "טור מלכא"**, בעריכת דן מירון (ירושלים: מוסד ביאליק, תשנ"א).

12 הרב אברהם יצחק הכהן קוק, "אורות ישראל" פ"ו, בתוך **אורות** (ירושלים: מוסד הרב קוק, תש"ו).

13 ראו הרב אברהם יצחק הכהן קוק, **אגרות הראייה** (ירושלים: מוסד הרב קוק, תשכ"ב), קנה.

14 תפילה לשלום המדינה. על ייחוסה ושיוכה לרב הרצוג ראו: יואל רפל, **התפילה לשלום המדינה: תולדותיה, תכניה ופירושה** (חבל מודיעין: כנרת זמורה ביתן, 2018), 160–162.

15 ראו למשל גדעון ארן, **קוקיזם: שורשי גוש אמונים, תרבות המתחלים, תיאולוגיה ציונית, משיחיות בזמננו** (ירושלים: כרמל, 2013), 147–172.

אדיר; וכאן כוונתי למערכות החינוך הדתי לאומי, המבוסס על הגות הרב קוק, באופן המוכוון לפרשנותו של הרב צבי יהודה קוק בעניין ההתנחלויות. כוח חברתי נמדד בכמות המוסדות הפורמליים המאפשרים סדר יום לימודי וחינוכי, והמעצבים תודעה של ציבור. כל עוד קרן השפע של הציונות החילונית זרמה בסדירות אל הציונות הדתית היו העניינים, לכאורה, כשורה.

המטען המשיחי הנפיץ היה בלום כאמור גם בתוך הציונות החילונית, ומכוחו התאפשרו כמה וכמה תהליכים של הכלת הציונות הדתית - החל בברית השותפות איתה, עבור בהכלה של תוצאות 1967 וכלה בחיים בצל אי-פתרון מתמיד לסוגיה הפלסטינית. ועם זאת, לציונות החילונית יש הרבה יותר אפשרויות לסגת מנקודת המוצא התאולוגית-פוליטית, ולייצר פשרות, בעוד הציונות הדתית חווה את הנסיגה ממרחב גאוגרפי כנסיגה מזמן גאולי. חוויה זו התבטאה בצורה חריפה בהתנתקות ב-2005 ויצרה מגמה של פיצול ושבר בקרב הציונות הדתית, בדמות מושגי המדינה, האדמה והארץ. למעשה, ההתנתקות החלה את התהליכים שאנו עדים להם היום, אם אלה הקשורים בהחרפת השיח והפעילות סביב הר הבית, ואם אלה הקשורים בשטע שבין מקדמי ה"רפורמה" למתנגדיה.¹⁶

השטע היהודי-ערבי

כיבוש האדמה וגאולת הקרקעות בישראל הופעלו מול הילידים הערבים; הקמת מדינת ישראל ואישורה על ידי האו"ם לוו בפתיחת מלחמה מצד מדינות ערב, ואלה שרטטו את גבולותיה של מדינת ישראל. לאחר מלחמת ששת הימים הונצחה אי-ההסדרה הפוליטית של יחסי היהודים והפלסטינים. כתוצאה מכך החברה הישראלית מתקיימת ברמות משתנות של עיוורון, ובהתעלמות מסוגיות פוליטיות נפיצות שמן ההכרח לפתור. צביר נקודות העיוורון כרוך דווקא בהחלטות ההגמוניה הישראלית - זו המזוהה עם המרכז והשמאל בישראל, תחת שלטון מפלגת העבודה שממנו יצא מפעל ההתנחלויות לדרך. השטע היהודי-ערבי אחראי ל-50 שנות היעדר פתרון לבעיית השטחים, מפאת הפקרתם מצד אחד לדיון תאולוגי בעל מגמה משיחית, ומצד שני לדיון ימני פוליטי בעל שיקולים צבאיים לכאורה. וכך ישראל מתנהלת כמדינה דמוקרטית, ומעמידה פנים שאין בתוכה בעיה מוסרית ואזרחית ממדרגה ראשונה, המציבה אותה כמדינת אפרטהייד, אתנו-דמוקרטיה או עם אדונים.¹⁷ השטע היהודי ערבי אחראי גם לעיוורון כלפי יהדות ארצות האסלאם והרחקת תרבותם. מגמות של התנגדות לתפיסות מכוננות ומעצבות אלה באות לידי ביטוי בביטויי הקצה של "אנחנו היהודים הערבים"¹⁸ (תחת יהודי ארצות האסלאם או המזרחים).

16 חביבה פדיה, **מרחב ומקום: מסה על הלא-מודע התאולוגי-פוליטי** (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2011), 84-85; על הסמיכות והקשר בין ההתנתקות ובין התקת המוקד לאובייקט הסימבולי של הר הבית ראו הנ"ל, "הר הבית: על המתח שבין גאולה מרחבית לאובייקט מקודש", בתוך **הר הבית: בין חלום לממשות**, בעריכת ידידה שטרן (ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, תשפ"ב), 71-122.

17 אורן יפתחאל, **עוצמה ואדמה: מאתנוקרטיה לאפרטהייד זוחל בישראל/פלסטין** (תל אביב: רסלינג, 2021).

18 ראו יהודה שנהב, **היהודים-הערבים: לאומיות, דת ואתניות** (תל אביב: עם עובד, 2003); סמי שלום שטרית, **המאבק המזרחי בישראל: בין דיכוי לשחרור, בין הזדהות לאלטרנטיבה: 1948-2003** (תל אביב: עם עובד, 2004).

השטע המזרחי-אשכנזי

מקורו של השטע היסודי הזה בראיית בני עדות המזרח, יוצאי ארצות האסלאם, כמי שעונים על הצורך בפרולטריון ובנתק התרבותי האירופאי מיוצאי מדינות ערב. אפשר למצוא התנסחויות כאלה אצל בן-גוריון, כצנלסון ועוד רבים ממובילי היישוב דאז.¹⁹ אפשר לסכמן במתודה שהופעלה על יוצאי ארצות האסלאם באמצעות ההדרה מן הספר, מן הנרטיב ההיסטורי והניתוב אל הספֶר, אל הפריפריות.²⁰ מעשה היסטורי גאו־פוליטי זה הפך לבעל השלכות אדירות מבחינת הזעם המבעבע בציבור הישראליים יוצאי ארצות האסלאם; ההיסטוריה של המדוכאים ברחבי העולם כולו מלמדת שתמיד נוצר עיבוי זהות והקשחתה לכלל זהות לכידה הומוגנית אצל ציבורים שמבקשים לאכוף עליהם מחיקת זהות. למול יהודי ארצות האסלאם בישראל הוצבה אירופה בצורה הקולוניאליסטית המתנשאת והבוטה ביותר. אלא שבניגוד לקולוניאליזם ילידי או מתנחל בין שני עמים, במקרה זה מדובר היה בקולוניאליזם תרבותי-מעמדי שהופעל בין שני חלקי אומה אחת, מול מי שאמורים להיות שותפים לאותו חזון ציוני.²¹ בלי תיקון משמעותי, ונחוץ מאוד, יונצח שטע הזהות הקשה הזה לעד. החרדה מהמזרחים, ולעיתים הסלידה והזלזול כלפיהם, היו בלתי נפרדים מהיותם יהודים מארצות ערב והאסלאם, או בצורה בוטה יותר (כפי שמכנה זאת יהודה שנהב־שהרבני) החרדה מ"היהודי-ערבי".²² השטע הדתי-חילוני מזה והשטע היהודי-ערבי מזה תואמים ביניהם בתפיסות אירופאיות, ובצמיחתם שלא על קרקע ההגות היהודית-ספרדית ושלא בארצות האסלאם. ניתוב זה של היהודים המזרחים אל הפריפריה הגאוגרפית והתרבותית, והכוונתם לשמש כפרולטריון, הוביל גם לשטע כלכלי.

השטע הכלכלי-מעמדי

רבים תופסים את השטע הכלכלי-מעמדי כמתמצת את מהות המזרחיות (אני סבורה שזה רק חלק מן התמונה המלאה).²³ ההשלכות הישירות של ניתוב המזרחים אל הספֶר הן חוסר בחינוך מדעי ומקצועי, בחינוך טכנולוגי, בהכשרה במתמטיקה ובלימוד שפות זרות, שכן המדינה אינה מקצה די משאבים לפיתוח שכבות חלשות. השילוב בין מניעת גיבוי היסטורי ספרותי למורשת יהדות ארצות האסלאם בתוכנית הלימודים, ובין חינוך מדעי ירוד ובורות בשפות זרות, הוביל לסינון חברתי של יהודי המזרח בצבא. מבנה זה נתמך על ידי מבחני הקב"א,²⁴ וצמצום נוכחותם של מזרחים במדע ובמשפט ובכלל המערכות האחרות, כגון המערכת האקדמית, כפי שמלמדת הסטטיסטיקה. השטע הכלכלי חוצה גם את הציבור החרדי והערבי ועשוי, לעיתים, לייצר שיתוף ביניהם בדרישות פוליטיות על רקע חברתי כלכלי. אך בשל הנתק בין הציבורים מהלך מעין זה לא קודם דיו בתרבות הפוליטית

19 ראו למשל מדברי ארלזחורוב וצנלסון אצל הלל כהן, **שונאים סיפור אהבה: על מזרחים וערבים (ואשכנזים גם) מראשית הציונות ועד מאורעות תשפ"א** (ישראל: עברית הוצאה לאור, 2022), 126.

20 ראו חביבה פדיה, "העיר כטקסט והשוליים כקול – ההדרה מן הספר והניתוב אל הספר", בתוך **אי-כאן: שפה זהות מקום**, בעריכת תמר גרוס, זאב דגני וישראל כ"ץ (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2008), 128–167. הודפס מחדש בספרה **שיבתו של הקול הגולה, זהות מזרחית: פואטיקה, מוזיקה ומרחב** (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2016), 147–191.

21 ראו הערה 18.

22 ראו הערה 18.

23 "השטע העדתי בין אשכנזים למזרחים כרוך גם בשטע חברתי כלכלי, והוא עדיין נוכח בהווה הישראלית אף שכיום משקלו כגורם המאיים על הציבות הפוליטית בישראל הולך ופוחת." כך כותב משה הלינגר בספרו **מדינת ישראל לאן? אתגרים לזהותה היהודית והדמוקרטית של מדינת ישראל ומתווה להתמודדות עמם** (ירושלים: מאגנס, 2019), 159. הרישא נותרה נכונה: הסיפא נתונה לדיון.

24 ראו ספרו של זאב לרר, **הקוד האתני: קב"א, מזרחים, אשכנזים** (ירושלים: מכון ון ליר, 2021).

בישראל. שסע זה, המרירות הכרוכה בו והשימוש המניפולטיבי בה היו מהותיים לאופן שבו, במהלך המאבק בין ה"רפורמה" ובין ההתנגדות - אף שבאופן מהותי הוא מאבק בין הציונות הדתית והחילונית - נעשה שימוש כה ציני וכה חזק בנציגי הציבור המזרחי וזאת בלא לנקות את נציגי ציבור זה מאחריותם הפוליטית.

הצטברות הנתבים העיוורים

הבנת הכוח האיכותי של הצטברות הנתבים העיוורים קריטית להבנת הצומת הגורלי, שבו העיוורון מנחה את המבט ואת ההתנהלות הכללית. העיוורון שולט בקולקטיב תוך כדי דהרה והאצה שמחמירות את הקיטוב ואת האלימות, את שיח ההקצנה ואת ההדחה הכפויה. מהות המשבר היא שכל אחד מהשסעים שמאפיין את הישראליות - ימין-שמאל, דתי-חילוני, מזרחי-אשכנזי - התלכדו כולם והפכו לשסע אחד, שמציב שני קולקטיבים זה כנגד זה, הימני מזרחי ודתי מכאן השמאלני חילוני אשכנזי מכאן. בשני המקרים לא הוזכר הגורם הערבי המשקף את השסע היהודי-ערבי. מחאת קפלן, עד שלב מאוחר מאוד בהתנהלותה, דרשה אומנם דמוקרטיה, אך מובילה אסרו על הדוברים להתייחס לכיבוש, ואילו הגוש הימני קיצוני הגביר את השיסוי כנגד הערבים. האיזון ההדדי ההטרוגני נעלם, ובמקומו הופיע קו חיצוי דיכוטומי שהאיץ את תגבור האלימות.

העיוורון הזה, הקיים בכל שסע, והתלכדותו הסופית לכלל כשל הקו ההומניסטי-דמוקרטי-חילוני, הוא תוצרו המובן מאליו של הפן-אופטיקון של ההגמוניה הישראלית שחלשה על קום המדינה. במובן מסוים הוא נחוזה כיום הדין וכיום הפורענות של הציבור שהניח את התשתית לציונות הנאורה, שהצדיקה ואפשרה את התנהלותו של העם היהודי במדינה משל עצמו. אותו ציבור נאור - בעל החתירה לאוניברסליות, המשוכנע באתיקה שלו - הזניח בעיות כבדות משקל הכרוכות בזהותה של מדינת ישראל, ולא תפס שפרקטיקת כור ההיתוך היא סוג של קולוניאליזם פנימי. פרקטיקות קולוניאליות קשורות גם בשתיקה שבהסכמה על מצב הכיבוש מאז 1967.

השסעים והזהויות בישראל כרוכים במרחבים גאוגרפיים, בעלי מאפיינים שונים, המתארגנים אלה לנוכח אלה. אעבור עתה לתיאור מרחבים אלה.

ה. מרחבים, מקומות ועיבוי זהות סימבולית בישראל

בניסוח מרחבי היה אפשר לומר שהמתחים בישראל מתקיימים בין מרחבים ומקומות, כלומר בין מרחב החופף לתל אביב ועוד קצת הלאה ממנה. זהו מרחב שחוזה את עצמו כמוגדר מבחינה מדינית, משפטית, ומזהה את עצמו עם ערכים נאורים, אזרחיים, חוקתיים, וכמי שפועל מכוח האוטופיה של הנאורות. לעומתו, מתקיימים שני מרחבים אחרים כשטח הפקר מוחלט: הדרום ויהודה ושומרון. כל אחד מאלו הוא שטח הפקר מזווית שונה בתכלית. המקום כיחידה גאוגרפית עירומה, ואפילו המקום כיחידה גאופוליטית תרבותית, מוגדר גם על ידי המרחב המדומיין והסימבולי הכרוך בו, כלומר במיצוע הפנטזיות המתחוללות בו ומושלכות עליו והאידיאולוגיות הקשורות בו: אלו ממדי המרחב שפחות נתפסים בעין גשמית.²⁵ הנפח הגדול של הציבור

25 ראו פדיה, **מרחב ומקום**; על ירושלים ותל אביב ראו עוד זלי גורביץ' וגדעון ארן, "על המקום - אנתרופולוגיה ישראלית", בתוך זלי גורביץ', **על המקום** (תל אביב: עם עובד, 2007); דן מירון, **אם לא תהיה ירושלים: הספרות העברית בהקשר תרבותי-פוליטי** (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1987). וראו גם יפעת וייס, "מרחב מקומי, זמן ישראלי: מפת דרכים", **ציון** עד (2009): 373-396.

ההומניסטי החילוני בישראל מתרכז בשני מעוזים שונים בתכלית: תל אביב והקיבוצים. הפרויקט של שניהם החל טרם קמה המדינה, והיו כרוכות בביסוסו תפיסות – אם כי שונות – של אליטיזם. נפתח בציבור זה.

תל אביב

תל אביב נושאת על גבה את כותר חזונו של הרצל על מדינת היהודים. במרכזי תרבות הפער בין ממד המרחב לממד המקום הוא קטן מאד; כך הפער בין קונקרטי, מדומיין וסימבולי בתל אביב הוא מזערי. יש רווח קטן בין לדמיין את תל אביב, בין לבנות אותה ובין לחיות בה. הסימטריה הזאת בין המדומיין לממשי בונה את תל אביב, שנוסדה ב־1909 (תחילה בשם הסמלי "אחוזת בית") כמי שמכונה בעגה הישראלית "מדינת תל אביב", ה"מדינה" המייצגת ביותר את "הזמן ההומוגני הריק" (כניסוחו של ולטר בנימין) של הלאומיות הישראלית החדשה. בקוטב הנגדי ניצבת ירושלים, שאינה רק עיר עם היסטוריה של אלפי שנים²⁶ החוזרת לאזכורה הראשון בתנ"ך, אלא שהמקום הממשי שבה כפוף למרחבים מדומיינים שונים, על ידי יהודים ומוסלמים – שני עמים הנאבקים עליה, שלא להזכיר באופן רחב יותר את הסמלים של שלוש הדתות המושלכים על העיר הזאת. והנה, המשבר שהתחולל מראשית 2023 הניע את יושבי תל אביב לחוש את הפערים והסדקים בין הממשי ובין האידאה המדומיינת של מדינת ישראל. מה שהיה בחינת המובן מאליו של הציונות הבראשיתית התרוקן ממשמעות, הפך לחלול והתמלא בתוכן שביטא תזוזות משטריות ותרבותיות.

הקיבוצים

הקיבוצים הם צורת התיישבות שיתופית הייחודית לרעיון הציוני, ושהייתה המרכזית והמובילה בחזון הקמת המדינה. צורת התיישבות זו הייתה מבוססת על שאיפת הציונות להתיישבות מחדשת בארץ ישראל ועל ערכים סוציאליסטיים – שוויון בין בני האדם ושיתוף כלכלי ורעיוני. הורתו של הקיבוץ קשורה במיזוג ההיסטורי־אידיאלי העמוק בין רעיונות הסוציאליזם, הלאומיות ובין רעיונות שמקורם במסורת יהודית חסידיית, שהייתה עמוקה ומושרשת באזורי אוקראינה וקשורה הייתה במבנה החבורה בה. בזכות התפיסות האידאיות האוטופיות האלה היו הקיבוצים ליבת האתוס הציוני.

חברי הקיבוצים היוו בגופם ובעשייתם את התנלמות האידאה של ההתיישבות ופיתוחה החקלאי בעבודה עברית. הם נחשבו לאלטיה החברתית של היישוב והמדינה בראשיתה. בגרעין של החברה הקיבוצית מצוי רעיון הקומונה, ומבחינה זאת ניתן היה למקמה על הרצף של עליית תופעות קומונליות ברחבי העולם. אולם רק בישראל הפכו קומונות כאלה להיות חלק מהמנגנון האוטופי של הקמת מדינה. התפתחות הפרשנות השונה לערך השוויון, הובילה במהרה להתארגנויות קואופרטיביות שונות בקיבוצים, מה שנתפס בזמנו כמהפכות ערכיות, אולם גם אלה שמרו בכללותן על התפיסה הסוציאלי־דמוקרטית ועל הערך של חיים שיתופיים בקהילה, שממנו נגזר שלל ערכים חינוכיים.

26 לפי ממצאים ארכאולוגיים, תחילת תקופת ההתיישבות בירושלים מתוארכת לתקופה הכלקוליתית, סביבות האלף ה־5 לפנה"ס. בתקופת הברונזה המאוחרת, במהלך המאה ה־14 לפנה"ס, ביססה ירושלים את מעמדה כעיר מדינה כנענית כפי שעולה ממכתבי אל־עמארנה, שבהם מזכרת ירושלים פעמיים. היא נזכרת כבר בתורה בשם "שלם" (שיש המקשרים אותו לאל השקיעה הכנעני שזה שמו). ירושלים הייתה עיר יבוסית עד לכיבושה בידי דוד המלך, ובה הציב את כס מלכותו ובנו, שלמה המלך, בנה את המקדש. מאז חורבן בית ראשון ושירת התהלים המקוננת על חורבן המקדש "איך נשיר את שיר ציון על אדמת נכר", ועברו בבית שני שעם חורבנו עולה האידאה של ירושלים של מעלה.

חברי קיבוצים תפסו תפקידי מפתח בהגנה, בפלמ"ח (שכבר לפני קום המדינה החל כולו למצוא מענה על ידי קליטת הקיבוצים את חבריו) ובהקמת המדינה, איישו את עמוד השדרה הכלכלי והחברתי של המדינה והיו שלובים בהנהגתה. בהתאמה עם תפיסות ערכיות אלה, ועם ספיגת הפלמ"ח לתוך הקיבוצים, תרמו חברי הקיבוצים לצה"ל באופן שניתן לעקוב אחריו סטטיסטית ולהראות על נוכחותם הגבוהה בפיקוד, במערכת הקרבית כמו גם בנופלים חלל.

תל אביב והקיבוצים

הרצף החזוני בין העיר הלבנה ובין הקיבוצים נסדק בהדרגה ככל שהמדינה עברה תהליכי הפרטה והתרחקה מחזון מדינת הרווחה. כך נוצר מתח בין הארכאיות האידיאולוגיות של חברי הקיבוצים ובין הבורגנות העבה והשמנה של יושבי תל אביב. רעיון האליטות המשרתות נשחק. טובי הוגי הדעות, האומנים המכוננים, אישי התרבות ומובילי מדיניות היו בני קיבוצים בדור הראשון והשני למדינה, אך משבר הדור השלישי של הקיבוצים הוביל למשבר ערכי, להשתתפות בהליכי הפרטה ולמלחמה על קיום והישרדות כלכלית. לעומת הפעולה החקלאית, התמקדה הפעולה התל אביבית בבורסה, בהייטק ובבתי הקפה, והתגבשה כמייצגת חזון החילונית הקלה מול העיר "השחורה" ירושלים. האליטה הבורגנית שנוצרה התעסקה יותר ויותר במימוש העצמי הפרטי, והתרחקה ממוקדי עשייה והשפעה ארציים.

הדרום

את דרום ישראל יש להגדיר כשטח הפקר מוחלט בשני מובנים:²⁷ האחד, מנקודת ראות בדואית, והשני, מנקודת ראות מזרחית, וספרדית מסורתית. מדוע? שטח ההפקר ממהותו מוגדר כמה וכמה פעמים על ידי מרחבי קיום שונים; שטח הפקר אין משמעו שטח לא מוגדר דווקא, אלא לעיתים זהו דווקא שטח המוגדר באופן שונה לחלוטין על ידי קהלים שונים; דווקא במקומות שמרחביהם כפופים להסתכלות מפוצלת, שבהם עשוי להתפתח שלטון הפרוטקשן, ויבעעו זעם ואלימות לא מעובדים; ובאופן פרדוקסלי, הם שישחקו תפקיד אלקטורלי מכריע. כך למשל, דווקא במוקד התיישבותו והפצת חזונו של בן-גוריון, בדרום הארץ, התשתיות חלשות יותר בכל הקשור למוסדות החינוך. מתוך הזנחה זו נובעת הקריטיות של המגזר הבדואי עבור מנסור עבאס, שעשוי לייצג סוג של מתינות ערבית ישראלית. חוסר המשטור וחוסר ההשקעה בקהילות המזרח בדרום פעלו באופן דיאלקטי גם לטובה, מאחר שכפועל יוצא מההזנחה המזרח הדרומי נשאר טולרנטי יותר באופיו, ופחות כפוף לחזונות לאומיים משיחיים ומשועבד להם. עם זאת, הבחירות האחרונות סימנו תזוזה גם בתחום זה.

27 עיינו גם במסה שלי – חביבה פדיה, "מסה על הדרום: דרומית-מזרחית", **תיאוריה וביקורת** 54 (2021): 115–132; ובספר **בעין החתול** (תל אביב: עם עובד, 2008), על שטח ההפקר.

יהודה ושומרון

גם הם סוג של שטח הפקר הכפוף לראיות מרחביות מנוגדות לגמרי, שהן בעלות משקל סימבולי, דתי תאולוגי ופוליטי קיצוני. עבור הציבור הציוני-דתי זהו מימוש התהליך הגאולי, ועבור הציבור הפלסטיני, זהו בית, זוהי המולדת, שאליהם פלשו כובשים, שמהם הם מגורשים ובהם הם מוכפפים; אלה הם שטחים כבושים שבהם מתנהלים ציבורים חסרי הגדרה אזרחית ולאומית, מושא לקולוניאליזם, ושדה שבו פורחת גם אלימות יהודית ותופעת הקצה של נוער הגבעות. עבור ציבור אחד זה מימוש שליחות וגאולה, ועבור ציבור אחר חוויית הגליה במולדת. מוקד השסע הזה מייבא את השסע היהודי-ערבי למוקד הלחץ בין הציונות הדתית ובין הציונות החילונית.

הדרום והר הבית – גבול ואובייקט מקודש – על שום מה?

הדרום כולל גם את גוש קטיף. הנסיגה ממנו ב־2005, כמקום קונקרטי שבו התממש חלום מולדת המנכיח זמן גאולי, הייתה עוד חוליה בשרשרת משברי פינוי אדמה. אלה נתפסו על ידי הציבור הדתי לאומי כאכיפה שהפעילה עליהם המדינה – שהייתה אמורה להיות הבית הלאומי – לסגת מחזון המרחב הטעון בזמן משיחי. שרשרת נסיגות אלה, מסיני וימית, הולידה בזמנו את המחתרת היהודית.

בנסיגה האחרונה מגוש קטיף חל שינוי כיוון. כך, במקום נסיגה לטרור לשם החשת הזמן המשיחי, חלה הפריחה האובססיבית והפוליטית-קיצונית של עניין הר הבית, וטיפוחה באמצעות מוסדות כמו מכון המקדש. בימינו אף נידונה סוגיית מימון פרה אדומה וטיילת הר הזיתים מכספי מדינה. כאן נוצר הקשר הישיר מפינוי גוש קטיף, שעבור הציבור הדתי לאומי נחשב נסיגה מרעיון הזמן הגאולי, כנסיגה מן המקור, שבגינה מרבית האנרגיות הועתקו מהמרחב ההתיישבותי לנקודת הכובד הסימבולית של בית המקדש – הר הבית,²⁸ שהפך למכלל הסופג זעם והפולט חזרה אלימות. לא רק העתקת אנרגיות נעשתה כאן, אלא נוצר עוד אפיק שבו פרקטיקות ריטואליות של מיעוט מגזרי נותבו אל אפיק ממשלתי וכספי מדינה. התכנסות פוליטית ריאלית להסדרי קבע ביהודה ושומרון הייתה דורשת מהציבור הדתי לאומי הבנה שיש להתכנס לזמן הומוגני קצוב של תהליכי חולין היסטוריים.

ניתן לומר שהתהליך שבו נקבעה זיקה בין הדרום ובין הר הבית, ובהמשך בין חמאס ואל-אקצא, הוא תהליך המקביל לאופן שבו התפתחות הלאומיות הישראלית הייתה השראה ודגם לצמיחת הלאומיות הפלסטינית.²⁹

28 ראו חביבה פדיה, "הר הבית: על המתח שבין גאולה מרחבית לאובייקט מקודש," בתוך **הר הבית: בין חלום לממשות**, בעריכת ידידה שטרן (ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, תשפ"ב), 71-122.

29 ראו גם חביבה פדיה, הרצאה מתועדת בתוך הקלטות המכון למחשבה ישראלית: "מרחב, מקום וזמן – תנודות באתרי הזהות של הישראליות", 2021.

מרחבים ייצוגיים ומעמדיים והשסע הכלכלי-חברתי

קיימים במדינה מרחבים המשתרעים על כבדת ארץ גאוגרפית ברורה, ושמזוהים עם הדת והחרדיות כמו ירושלים ובני ברק, "עיר הנצח" ומעוז תפיסת היהדות כזמן עמוק. אפשר למקם גם מרחבים אלה בזיקה למקום מוגדר. כמקומות קונקרטיים, הם נתונים לפרקטיקות שונות של בניין והרס, טיפוח והזנחה; וכקהילות חברתיות הם לכאורה חסרי משקל בפרהסיה הישראלית, והתנהלותן הפוליטית היא בעיקר בכנסת ובממשלה. הם לשון מאזניים שעשויה להיות ניטרלית; ועם זאת מתוך התלות הקיצונית בתקציבים, כלומר מתוך השסע המעמדי, ומתוך מרירות כלפי בג"ץ (אם בהקשר דרעי-ש"ס ואם בהקשר גיוס החרדים) עשויה לשון מאזניים זו להטות את עצמה ולהצטרף לימין קנאי, ולא מסיבות של לוגיקה משיחית. השסע הכלכלי-חברתי במדינה אף הוא הפך לנייד: בעשורים האחרונים, תוך כדי תהליכי הפרטה ופירוק התשתית של מדינת הרווחה, והכרסום ההולך וגובר ביציבותם הכלכלית של הקיבוצים, נוצרה ביקורת חברתית קשה על עושרם של הקיבוצים ועל שליטתם על קרקעות ומשאבי מפתח בטבע הישראלי. בעוד חלק מהקיבוצים נאבקים על קיומם, הם הוצבו כמושא לביקורת חברתית כלכלית חריפה. אמיר בן פורת כתב כי "בישראל של שנות ה-50 התקיימו גופים סוציאליסטים מסוימים (קיבוצים, קואופרטיבים) ודומה כי בראשית דרכה מפא"י הייתה מפלגה סוציאלי-דמוקרטית, אך לא הסוציאליזם היה דגלה אלא הממלכתיות. והממלכתיות אפשרה לקפיטליזם לצמוח ולהיות דומיננטי והגמוני."³⁰ כך גישת הכלכלה המעורבת - הצבת הלאומיות (=ממלכתיות) לפני הסוציאליזם - סללה את הדרך לעליית הקפיטליזם.³¹ מבחינה זו אחד הסדקים התגלם במחאה של קיץ 2011 ובסלוגן "העם דורש צדק חברתי", מחאה שביטאה לא רק את מאווי מעמד הביניים, אלא גם את הנוסטלגיה לאוטופיה שלא התממשה.³² געגוע זה לדור המייסדים מסתמן כתנועת הרטרו המאפיינת את הדור השלישי, וכסימפטום לחזרה במגזר החלוצי-עירוני המזהה עצמו בציר הרצף לדור זה.

התבלטות הזהות הסימבולית

הבחירות השבות ונשנות עד לנובמבר 2022 יצרו את ההאצה שהיא לב לבו של המשבר שהתחולל במשך 2023 עד לבלימתו, לכאורה, בדמות התגשמות האיום מבחוץ. כנאמר לעיל הבחירות שחזרו בתכיפות גבוהה האיצו את השיח המתלהם, והציפו לפני השטח סיסמאות שבזמן אמת אנשים לא קמו והפיגו כנגדן (לבד מהציבור המותקף עצמו). למשל דברי ליברמן: "ניקח את החרדים [...] על מריצה אחת ולמזבלה טובה",³³ שסימלו עוד לפני התפרצות המשבר הנוכחי את הקצנת השיח, וסימנו את ערעור הסימבולים שסביבם נסב הסטטוס קוו.

גורמי שוליים וקצה, כמו בן גביר וסמוטריץ', היו זניחים לגמרי בסיבוב הראשון של אותן מערכות בחירות, שבהן נתניהו עוד עמד במרכז עם המושכות בידיו. ואולם הם הפכו בהדרגה ובמהירות לשחקנים מרכזיים בשדה הפוליטי. כך התחזקה מגמת ההאצה למן ההתנתקות, וכך יובאו השוליים למרכז הכוח והחוק, כמו בתהליכים

30 אמיר בן פורת, **כיצד נעשתה ישראל קפיטליסטית?** (חיפה: פרדס, 2011).

31 זאב שטרנהל, **בנין אומה או תיקון חברה?** (תל אביב: עם עובד, 1995).

32 ראו גם ביקורתו של יובל אלבשן על ספרו של בן פורת: "כיצד נעשתה ישראל קפיטליסטית" מאת אמיר בן פורת: על קפיטליזם וגעגועים, **הארץ**, 10 באוגוסט, 2011.

33 אביגדור ליברמן, בתוכנית "אופירה וברקו", 11 במרס, 2021.

היסטוריים שידועים באירופה, כמו עם היעקובינים – ובכלל בכל תהליכי מהפכה, כגון תנועת החסידות בתחום ההיסטוריה והמיסטיקה היהודית.³⁴ במקרה של ישראל, זהו היבוא למרכז של הימין הקיצוני הקלירקלי המשיחי, שאפשר להגדירו כימין האפוקליפטי. לראשונה נוצרה חזית של ימין מלא וקירוב קצוות בשל השילוב הקריטי שנוצר בין ימין קיצוני, מורשת כהנא, היהודי האמריקני, ובין התלכדות שלושת מגזרי הדת השונים: הדתי לאומי שביסודו אפוקליפסה של גאולה, החרדי, והש"סניקי שביסודו תפיסות מאוזנות יותר של היסטוריה פוליטית ורסטורטיביות.³⁵

אין לשכוח שכל זה מתרחש בהקשר עולמי כללי של הקצנת הימין, ושל עלייתם של מנהיגי ימין קיצוני הן במדינות לא יציבות הן במדינות הנחשבות לדמוקרטיות נאורות ויציבות. בישראל תהליך זה הוחרף והואץ בגלל הקצנת המאוימות. ישראל הפכה להיות המימוש של המאויים עבור כל קבוצה אחרת. השימוש האינטנסיבי בסימאות הפוליטיות בכל תעמולת בחירות ששבה מדי שנה, דרש פיצול כדי לחדד פערים אלקטורליים. הדרך הקלה ביותר ליצירת סוג כזה של פיצול היא שיסוי הדדי: הגברת המאוימות מבחוץ (מדינות ערב) והגברת מאוימות כל גוש מרעהו. כך למשל בדרום: ניסיון לפצל בין יהודים ובדואים, וכך להוביל לערעור מרקמו השביר של האזור ולדחוף את המזרחים שבו – ציבור מתון ולא חרדי – לכיוון ימין קנאי.

בנקודת השיא של מימוש המאויים ההדדי, הפכה כל המדינה כולה למקום אחד ממשי המעובד שוב ושוב על ידי מרחבי תודעה שונים, שסדר סימבולי-חברתי שונה מוטל עליו מכל כיוון; אלא שהפעם קרב האידאות המושלכות על המדינה בפערים ניכרים בין מושגי מדינה, ארץ ואדמה מושלכות על ידי המגזרים השונים של היהדות על המרחב הישראלי תוך כדי שכולם יחד נמצאים במתיחות מול מה שמכונה המגזר הערבי ומול ה"בעיה הפלסטינית". הדחקתה של הבעיה הפלסטינית ושל בעיית הכיבוש, והניסיון לחיות איתה באופן אתי אך ללא הסדר פוליטי, הם כזכור מה שהוביל לכינונו של בג"ץ במה שמכונה המהפכה החוקתית של ברק.

אידאולוגיה בכסות מנהלית ומנהל בכסות אידאולוגית

הבהרתי לעיל כי הסיבה לכך שמלכתחילה לא חתר בן-גוריון לקיום חוקה לישראל, הייתה מבוססת על הרציונל של הסטטוס קוו, שלפיו היה מוטב להגיע להסדרים פרגמטיים ופרקטיקות ולא לנסח הצהרות אידאולוגיות בחוקה. המהלך שהוגדר כ"רפורמה" היווה למעשה ניסיון להחזיר את האידאולוגיות הלא מנוסחות לתוך המנגנונים הטכנוקרטיים, תוך כדי שהן הופכות לגוף מגופה של הביורוקרטיה. כך אידאולוגיות מופיעות לפנינו בכסות מנהלית בלי שעברו דרך החוק. זהו היפוך פירמידה מסוכן, שעלול לקבע למשכי זמן ארוכים מאוד תפיסות בעלות פוטנציאל גזעני או כאלה שלמעשה אין עליהן כלל קונצנזוס.

34 חביבה פדיה, "להתפתחותו של הדגם החברתי-דתי-כלכלי בחסידות: הפדיון, החבורה והעלייה לרגל", בתוך דת וכלכלה: יחסי גומלין, בעריכת מנחם בן שושן (ירושלים: מרכז זלמן שז"ר, 1995), 311–373.

35 עיינו בהרחבה אצל דוד סורוצקין, "ש"ס: צמיחתה של קהילה ספרדית רסטורטיבית", בתוך ש"ס – היבטים תרבותיים ורעיוניים, בעריכת אביעזר רביצקי (תל אביב: עם עובד, 2006), 351–385.

שטחי הפקר משוטים זה בזה

בדרום שני ציבורים גדולים: המזרחיים הספרדיים מצד אחד, ומן הצד השני הבדואים. הציבור המזרחי הספרדי בדרום תמיד נחשב מסורתי ותמיד נחשב פחות מובנה ופחות נוקשה; זהו ההיבט הדיאלקטי הכרוך בחוסר ההשקעה החינוכית שהוא למעשה גם חוסר משטור דתי ולאומי באופנים האופייניים למרכז. עם זאת כשיש שני שטחי הפקר: גם זה הספרדי המסורתי הדרומי וגם זה הבדואי, מספיק לשוטים אחד בשני כדי שייכנס למגרש הפוליטי שחקן שלישי שעל ידי שיסויים זה בזה יגרוף את כל הקופה. זה רגע מסוים שבו גם הכוחות היותר הגמוניים במדינה משלמים את המחיר על מה שהם העדיפו להיות עיוורים אליו לגבי עתיד זה. השחקן השלישי ש"נזכר" להיכנס לזירה הוא השחקן הדתי לאומי: ראשית בדמות מאמצי הבחירות של בנט את שקד, ולבסוף בדמות הימין הכהניסטי ובראשו בן גביר – שהעתיק מהם את התעמולה.

ימין מול שמאל – אפוקליפסה מול אוטופיה

אסכם את העולה מדבריי עד כה. משבר הישראליות נעוץ בהאצה של דמויות קצה, על גבול הטרור והפשיזם, למרכז הישראלי. אנשים כמו בן גביר וסמוטריץ', שהיו שוליים לגמרי, הוטמעו על ידי המשבר אל תוך המרכז, קיבלו תפקידי מפתח (שר האוצר והשר לביטחון פנים שהומר ל"ביטחון לאומי") והפכו לבסיס לקואליציה. כך נוצר סוג של ימין חדש בישראל, קנאי דתי. הימין החדש הזה הפך לגוש אחד המדביק ומאחד מגמות שהיו מעט מפוצלות קודם לכן בחברה הישראלית: את המזרחים, את הימין הכהניסטי (עם הפרופיל של ימין אמריקני), ואת ה"ציונות הדתית", או לפחות מה שנשאר ממנה אחרי כל גלגוליה.

ככל שהציבור הימני-דתי-קנאי הגביר את דהרתו קדימה, כך החל לקום לתחייה גוף ישן של שמאל-מרכז שנכנס לחרדה מתסריט תרחיש האפוקליפסה. נראה שלא הייתה זו רק הדהרה החוקתית לשינוי מערכת המשפט, אלא עצם איוש המשרות בממשלה באופן כה גורף על ידי פנים דתיות וחרדיות, ובאופן מובהק על ידי אנשים חסרי זיקה מקצועית לתפקידם, שהרבו בשלל התבטאויות שטחיות מגוחכות ומקוממות, איוש שלצד המאבק על "רפורמה" ערער בצורה הבוטה ביותר את תשתית הסטטוס קוו, שאחד מעקרונותיו הוא שכל מיעוט מקבל את מה שהוא צריך באופן שגם רוב פוליטי לא יערער זאת. ואילו כאן המסר היה של מגבש מיעוטים: חרדים, ספרדים, דתיים לאומיים, שיחד מצויים על רצף ימני ודתי, ובהפיכתם לרוב פוליטי בקושי רואים את החילוני כמיעוט בעל זכויות יציבות.

בתוך כך עקרונות שאמורים להיות תשתית מסד ומצע – דמוקרטיה והומניזם – הפכו להיות מזוהים עם מגזר אחד, ואם כן קיבלו מקום יחסי כזהות של אחד מן המיעוטים בישראל. דבר זה מהווה פגיעה חמורה ב־raison d'être של המדינה. מדינת היהודים הוקמה מתוך חזון נאורות ואידאליזם אוניברסלי יהודי והומני. מתוך מחויבותה להיות בית לעם היהודי הסכימה מדינת ישראל לשמור ולטפח את מה שנראה היה כמיעוט חרדי, בחלקו אנטי ציוני. בעת ההיא לא נתקיימה תפיסה של מיעוטים אחרים; מול המזרחים שלטה תפיסת כור ההיתוך ומול הציונות הדתית התקיימה שותפות, כך שבעיית המיעוטים העיקרית בקום המדינה הייתה הערבים והחרדים. החרדה שמיעוט שהולך והופך לרוב שוקל להכתיב את קדימות יהדות המדינה לדמוקרטיה שלה, בעיתוי שבו הצטלבות הדרכים הובילה לחידוד הגזענות וחיבורה לחזון הכולל של גאולה – חרדה זו היא שהוציאה את הציבור לרחובות.

החרדה ממצב חירום ומאפוקליפסה דתית הקימה על רגליהם את הדורות הרצופים לדור המייסדים של המדינה ולחזונו האוטופי המשותף לתל אביב ולקיבוצים. השמאל־מרכז, שגדש את רחובות תל אביב וערים נוספות בכל ההפגנות של ההתנגדות, התגבש והלך ככוח לאומי וכגוף המחצין ומקצין סממני זהות. ככזה הוא לא נראה כבר שנים רבות בישראל. היה זה למעשה אקורד סיום סוער למסעות הבין־דוריים של בני הדור השלישי של כל המגזרים, לכדי זירת מאבק אחד על פניה של המדינה. דיאלקטיקה זו של גיבושים ופיצולים הידקה את הימין למגזרים הדתיים־לאומיים וחרדיים ופיצלה סופית בין הציונות הדתית לחילונית. התסריט של חזון מדינת ישראל השתנה. ערב ה־7 באוקטובר נלכדה החברה הישראלית בעיצומו של מאבק בין האוטופיה המקורית של הציונות ובין הציונות האפוקליפטית המשיחית. התרדמת של מנהיגי המדינה והצבא ושאננותם סיכנה ומסכנת את ישראל בתרחיש אפוקליפסה של סוף. באופן מקביל למדי יהיה טעם לצטט כאן מתוך הסרט **הם שיבטו את טיירון**, שמבטא את קריסת החלום האמריקני מנקודת המבט של עבדי הארץ:

America was an experiment. A half-baked idea cooked up by aristocratic ideologues in mansions built by slaves. They got to check out, left us with the tab: a country at odds with itself... America. Doesn't. Work. We need to control people. If we're all on the same page, then we're not ripping each other's heads off. And all this has a chance. That's what we strive for. The techniques we perfect here get rolled out nationwide.³⁶

האם גם ישראל הייתה ניסוי? רעיון אפוי למחצה, שבישלו אידאולוגים אריסטוקרטיים באחוזות שנבנו בכוונה חלוצית ומתרחבות עתה על ידי עם עבדים? ומה תג המחיר של כל זה?

התפרקות השפה

השפה התפרקה. אם "ציונות דתית" ו"עוצמה יהודית" הופכות להיות שמות של מפלגות של ימין קיצוני, אז ממילא מתרחש שינוי בדקדוק של השפה והמילים. כבר לא ניתן לחוש בנוח עם המילה "ציונות" שהופכת מקורת גג למגמות רבות לשם עצם של תופעה וישות מפלגתית אחת, וכך כבר לא מרגישים בנוח עם המילה "יהדות". הסיבה לאי־נוחות זו נובעת מכך שאלו מילים מושגיות שאמורות להיות אבסטרקטיות ורחבות המכילות טווח נרחב. כששמות התואר מתהדקים לשמות עצם, וכשאלו האחרונים קורסים כי אינם מקיפים עוד את כלל העם, אנו נדרשים לבחון מחדש את התחביר. השפה מתפרקת מלהיות שם תואר אבסטרקטי של קשת רחבה מאוד של יהודיות וציוניות, והופכת להיות כמעט שם עצם של אדם ימני מסוים. כך מתחוללת בשפה התרוששות, כביכול השפה נגנבת מעצמה. לא בכדי התופעה הדומה שעליה ניתן להצביע היא חיזבאללה: מפלגה של אלוהים.

משבר השפה הוביל להגדרות אבסורדיות: כך למשל "האנרכיסטיים האלה שמאיימים", רומז בדרך כלל לשכבה בורגנית ממוצעת מתל אביב. על איזה סוג סדר הוא מאיים בשעה שהוא מצידו בא להגן על תשתית הסדר האזרחי־מדיני? נוצרה כאן התמוטטות וקריסה של השפה. האם הגענו לרגע האימה, שבו אלוהים לא נשאר אילם בשפה שבה השביע את היהודי מדורי דורות?³⁷

³⁶ *They Cloned Tyrone*, directed by Juel Taylor (Netflix 2019) screenplay by Tony Rettenmaier & Juel Taylor, 68–69. 37 פרפרזה על דברי גרשם שלום במכתבו לפרנץ רוזנצוויג מן ה־26.12.1926, בתוך גרשם שלום, **עוד דבר** (תל אביב: עם עובד, 1989), 59–60.

שיח הזהויות זכויות וחובות - האם יש אופק וכיוון?

שלוש שנים בלבד אחרי השואה הוקמה מדינת ישראל; האומץ להיות שריד ופליט - אדם שהיה בצד המדוכא ועבר את הדיכוי ויוצא משם עם אחריות המתמדת לאחר - הוא בעצם תמצית הסיפור של העם היהודי: להיות אוד מוצל מאש, ולראות שליחות, ייעוד ומסר בעובדה שהיהודי כמסמן של קולקטיב יצא מהטראומה הגדולה שבן אנוש יכול לעולל לבן אנוש אחר, ומטרתו למחוק ולאייד אותו כיחיד - כמי שנושא זהות וכקולקטיב.

הישראליות מצויה כל הזמן בשקלול של הטראומות, ובהשוואה של מי הטראומה הגדולה יותר. לטראומה של השואה אי אפשר להשוות לכאורה דבר. ואולם, כבר עם קום המדינה עלתה סכמת המתח הבסיסי מול ילידי הארץ, ונוסחה למשל על ידי המשורר אבות ישורון תוך כדי הסמכת שיח הנכבה לשיח השואה. בתוך העם הישראלי שקם בארץ, טראומת ההגירה של המזרחים החזיקה ציבור שלם באופן תמידי ללא תולדותיו, מנותב לפריפריה ברובו הגדול וללא קבלת זכויותיו התשתיות להיסטוריה, חינוך וספרות, שלא לדבר על צדק חלוקתי.

חזון עתידי משותף לעם היהודי, ושאלת יישומו במדינת ישראל בצורה משטרית זו או אחרת, חייב לשדר שהוא רואה את כלל הציבורים, את כל המיעוטים, ואת כל הקולקטיב ההטרוגני הישראלי; מבין את כל סוגי השיח שכל הקולקטיב מנהל בתוך עצמו, ואת האופן שבו הכאב שבו שפרוש לרוחב מתקשר עם עומק זהותו, כיצד המסמנים התלויים לאורכם צפו לפני שטח האופקיים והפכו לחומות בין ציבור לציבור. בלי סוג כזה של דיאלוג, לא נוכל לייצר התחלה חדשה המבוססת על תואם בין אמנה אפשרית שתיתן את דעתה על המרכיבים ההטרוגניים הללו, ובין ביסוסה הנאות של החוקה שיש לכונן בשיוך ובאפשרות לעתיד.

החובות הדמוקרטיים, האנושיים האוניברסליים, החובות שיש לנו כבני אדם לבני אדם אחרים, החובות הללו קודמים ליהדותנו ומסורותינו השונות - שהלוא אין שום משמעות לשום רוחניות, לא חסידית, לא מזרחית, וכדומה אם אין מחויבות טוטלית לערכי ההומניזם; כלומר זכויות האדם באשר הוא, זכויות האזרח שהם תשתית הדמוקרטיה. מהי משמעותה של ברית? החובות שלנו הם הבסיס לזכויות האחר, והאחר - מכוח זכויותיו שאני מקנה לו, מקנה לי בחזרה את זכויותיי מכוח חובתו. גם זהות היא מצבור של מבנה תרבותי או תרבותי-דתי, שיש בו מצוות עשה ולא תעשה. אי אפשר לדבר מתוך היהדות בלי לפתוח באקסיומה של בריאת אדם בצלם, העומדת בבסיס החובות והמחייבת אחריות לאחר, ובלי להידרש לאילוסטרציה ששבע מצוות בני נוח קודמות לעשרת הדיברות. לא ניתן לדרוש מדינה יהודית בהגברת ערכה על מדינה דמוקרטית. יהודי ודמוקרטי אינם ערכים שקולים ואינם יכולים להיות תלויים או מושתתים על יחסי רוב ומיעוט מספריים.

ישראל היא רוב שמורכב מקבוצות, זכויות וזהויות שחוקקות בסלע ולא משתנות, וקשורות בחובות. אין שיח זכויות שיכול להתנהל במנותק משיח חובות. במדינה דמוקרטית, גם אם יש התחלפות שלטונית, הזכויות אינן אמורות להשתנות: המשמעות היא שאין פלישה לזהויות, כזהויות מגדריות, ולחיים האינטימיים של הזולת. שמוקדי זהות וזכות קולקטיביים של ציבורים בעלי זהות ערכית לא יוכלו להיות מזועזעים על ידי פעולה של פוליטיקאי אחד בנימוק שהם מיעוט מספרי.

מה שאפשר לכאורה את בלבול השיח הזה הוא תחושות של רוב מספרי שנותב להיות מיעוט תרבותי, הסנטימנט הרגשי של הציבור המזרחי שיש לו רוב מספרי ומולכד מאז קום המדינה כמיעוט תרבותי נוצל על ידי פוליטיקאים בממשלת הימין מזה עשורים.

עם החרפת המשבר מובילי ה"רפורמה המשפטית", אף שבפרופיל שלהם כולם ימניים ציונים דתיים אשכנזיים – כלומר שייכים במובהק למגזר אחד (רוטמן סמוטריץ' וליון) – ואף שלא הובילו שום תיקון מהותי ביחס לציבור המזרחי, הם השכילו לרתום את רגשותיו כעסו וכאבו על אפלייתו ממוסדות כמו בית המשפט, בתי הספר והצבא למאבק שבמהותו היה והינו מאבק הציונות הדתית והחילונית על אפקה המשיחי או האוטופי, החילונית או הדתי של מדינת ישראל.

המשבר יצר מצב של מבוי סתום וקושי משמעותי לחזור אל השפה, ולצאת מן המרחב האלים – כי זו שפה שבורה. ההתהוות הישראלית בקום מדינת ישראל ב'48 של עם שקם מעפר, יצרה עם יבוא הגירות היהודים מארצות האסלאם עוד טראומה קולקטיבית ששומרה לאורך עשורים. יש להבין איך נוצרו פה קולקטיבים גדולים בישראל, שבתוכם מכסה כל ציבור על שברו שלו, בהיאחזו בחזון אוטופי או אפוקליפטי. מהותו של חזון זה צרה כפי צמצום הגדרת האני על ידי לא-אני ותכליתה: שהאחר לא יהיה, או שהאחר יהיה אני וכמוני.

סוף דבר, איננו יכולים יותר לנהל את שיח הזהויות־זכויות בלי להגיע להסכמה מלאה שאנו יוצאים לתיקון – התיקון של הדפיציט הגדול הזה, והוא השיח על חובות.

אפילו: השבר עם פרוץ מלחמת 7 באוקטובר

ב־7 באוקטובר 2023 פרצה מלחמת הפתעה בישראל. מלחמה שראשיתה בפלישה של חמאס מקו הגבול לבתי קיבוצים, מושבים ועיירות פיתוח, מעשי טבח וחטיפות, והמשכה – לאחר ייצוב קו הגבול – בנוכחות צה"ל בתוך רצועת עזה. תהודת המתרחש בעזה – בעוד ממדי האסון ההומניטרי הולכים ומתרחבים מדי יום ביומו – הפכה לקול בין־לאומי, שתחילה הזין מחאות פרו־פלסטיניות קיצוניות עד כדי פשעי שנאה וגילויי אלימות במוקדים של קמפוסים בארצות הברית, בהמשך אימץ לו את הסיסמה הקוראת לגלובליזציה של האינתיפאדה, ועם סגירת ההגהות על מאמר זה ישראל כבר מזומנת לבית הדין בהאג. מספר הקורבנות שגבתה המלחמה אינו ידוע בתוך ישראל, והדיווחים מעזה מלמדים על מספר קורבנות גבוה מאוד שנמדד ביותר משני עשרות אלפים של הרוגים, ועוד אסונות אין־ספור מסביב לכך.

על המלחמה הזאת עוד ידובר רבות. עוד יכתב עליה רבות. נכון לעכשיו אנו בתוכה בלא ידיעת האופק המלא שלה. איננו יודעים מה יהיה עם שארית החטופים, כמה עוד מחיר קורבנות מהצד הישראלי תגבה שהות צה"ל בעזה, כיצד ואיך ומתי יטופל האסון ההומניטרי המתרחב והולך בעזה, לידי מי ובאלו תנאים והסדרים תעבור השליטה בעזה; האם הבחירות בישראל תוקדמנה, אם ומתי ואיך יחזרו משמרות ההתנגדות הפוליטית לפעול, ועוד שאלות רבות. ההווה והעתיד הקרוב לוטים בערפל כבד, שלא לדבר על ההשלכות לטווח ארוך. כל פצע דורש לריפוי לפחות את הזמן שלו; זמן השיקום שיידרש לאירוע האימים שבמהלכו נהרס ציר בין־דורי ונוצרה טראומה רוחבית כזאת, המשתרעת על קהלי זהות ומבנים התיישבותיים שונים, יהיה ארוך מאוד. כי היכן שנוצרה פגיעה קשה בין־דורית יידרש, ונדרש, שיקום בין־דורי.

אקדיש את האפילוג הזה למילות סיכום זמניות בלבד.

המלחמה הזאת מבטאת את התלכדות כל הזירות הגאופוליטיות במזרח התיכון – עזה, לבנון, סוריה, תימן, איראן ועוד, הן בעמדות בין גושיות – סין ורוסיה בהצטרפותן, הסמויה או הגלויה, לתמיכה באיראן תומכת החמאס – ארה"ב ותמיכתה בישראל, ובין הנמנעות מתמיכה בחמאס, מצרים וסעודיה. אולם לא רק בכך עסקינן: התלכדות הזירות היא גם במרחבי פרשנות וממדי תמונת עולם; המלחמה מתבטאת גם בממדים של תפיסת המציאות (אנו בעידן חדש והניסיון לדון בו בכלים פוסט-קולוניאליים מסורתיים מוביל לאבסורד ולשיבוש) וגם בדיכוטומיה חריפה פרו-ישראלית או פרו-פלסטינית בממדי ענק.³⁸

נתניהו הוא מנהיג שליבה ושיסה ללא רחמים ציבורים וקהלים זה בזה, בהפיגו יכולת דמגוגית כריזמטית להוציא אנשים לבחירות בקלפי מחשש מ"הערבים הנוהרים בהמוניהם לקלפיות". והנה, מולו נוצר מצב חירום אמיתי שהמנהיג עצמו כלל לא הבחין בו. ייתכן שחוסר הבחנה זה נבע מכך שכבר היה מסור להונאת עצמו, ולא הבחין עוד בינה, בין הונאת הציבור, ובין קריאת מציאות כמו שהיא.

המשבר העכשווי מלמד עד כמה הדברים היו, ועודם, מעוגנים בהפקרת הדרום מעוד היבט שלא הדגשתי במסתי לעיל, והוא ההיבט הצבאי. גם כאן הפנטזיה המעוותת גברה על הממשות. כעת ניתן להוסיף: הצבא נוכח בדרום, שהוא כפי שהודגש לעיל שטח ההפקר של מדינת ישראל, כדי להתאמן, אך לא כדי להגן עליו במהירות בכל תרחיש אפשרי בממשי. ביום הדין שהתגלגל על הציבוריות בישראל תחושת תושבי הדרום הייתה שהוא הופקר: הקיבוצים, המושבים, עיירות הפיתוח, התצפיתניות בבסיסים חסרי הנשק וההגנה. הזלזול ביישובי הספר ובמה שמוגדר כעת בדבקות "אסם התבואות של ישראל" פגע אנושות בתושבי אותו חבל ארץ.

עדיין לא נערכו תחקירים מקיפים, אולם קיימים מספיק נתונים המלמדים למצער על נוכחות הצבא ביהודה ושומרון, לעומת נוכחותו האפסית בדרום, ועל הקפאת תקציבים שיועדו במקור למטרות בדרום.

ההלם והאובדן החזירו למרכז הדיון הישראלי והעולמי את שאלת פלסטין. ההכרה בישות הפלסטינית נדחתה ונדחתה על ידי נתניהו, מפתרון פוליטי הגיוני לטובת גידולו של גוף טרור בעל אג'נדה של ג'יהאד עולמי. הבחירה בפנטזיה ובתחבולה פוליטית, לא מוסרית מבחינה פוליטית ודמוקרטית, על פני ההתמודדות הישרה עם מציאות סבוכה של קיומה של ישות לאומית לצד ישראל מתוך ביטחון מוחלט שהיא פתרון פוליטי, לכאורה יעיל וישים, בולטת לאורך דרכו הפוליטית של נתניהו. השגת הישג קטן במחיר עצום.

שם המשחק הוא עיוורון. במסה זו, שנכתבה כאמור בתקופת ההתנגדות שקדמה למלחמה, ביקשתי ללמד על העיוורון הכרוך בכל שסע, ועל האופן שבו התלכדו כל העיוורונות לשסע דיכוטומי. טענתי הייתה מלכתחילה, ועוד בימי ההתנגדות, שהשאלה הפלסטינית היא העיוורון היסודי ביותר לפיל שנמצא במרכז החדר. אילו הישות הפלסטינית הייתה מוסדרת באופן פוליטי, ואילו ישראל לא הייתה חולשת על כשלושה מיליון פלסטינים ביהודה ושומרון ועוד כשניים בעזה, הכפופים למרותה ללא הגדרה אזרחית – אזי לא היה צורך בבג"ץ הממלא פונקציה אידאולוגית חריפה כל כך. עיקר המהפכה החוקתית של ברק היה לייצר גורם חוץ-ממשלתי ומשטרתי,

38 על המלחמה כהצטלבות כל הזירות במישור העולמי והבין-לאומי ראו מאמרי: "במשולש קטטרופלי", **הזמן הזה** (2023).
https://hazmanhazeh.org.il/multi-dimensional_knot/

המהווה סמכות עליונה לאתיקה, והמשמש בלם בפני מצבי רודנות ואלימות בלתי אפשריים שמזמנת מציאות של יחסי מדכא מדוכא. בהדרגה שימש בג"ץ במקרים חריגים ובודדים גם כלי לתיקון עוולות כלפי בני המזרח ואתיופים בפריפריה; בהדרגה עוצב בג"ץ כבולם זעזועים עבור הציבור הדמוקרטי-חילוני, וגם כ"פוליסת ביטוח" לאנשי הצבא מפני הגעתם לבית הדין לפשעי מלחמה בהאג. ברגעים אלה ממש אכן הגישה דרום אפריקה תביעה וזימון של ישראל לבית הדין לפשעי מלחמה בהאג, ובאופן אירוני ההיסטוריה אומרת את דברה כשברק הוא שנבחר להגיע ולייצג את ישראל בבית דין זה.

כל האליטות המשרתות והמחויבות אידאולוגית לרעיון הציוני – הטייסים, המילואימניקים ואנשי ההון – כולם התייצבו ביום פקודה ומילאו אותם תפקידים שביקשו לסגת מהם כמשרתי הציבור בעת הפגנות ההתנגדות, עת במפגן כוח וראווה הציגו לעיני כל הציבור הישראלי את ההון הסימבולי המשמעותי שבידיהם. הם מצאו את עצמם טסים מעל עזה ומפציצים אותה, ובני הציונות הדתית והחילונית חזרו לברית המקורית שלהם כבנאי החזון הציוני, ולחמו בעזה כתף אל כתף. לא היה ואין הבדל בין מזרחים ובין אשכנזים ביום פקודה ומלחמה והתנדבות זה. הצבא ככור ההיתוך של הישראליות חזר לקדמת הבמה. מה שבלט בקום המדינה חוזר ומתבלט עכשיו בחריגותו, החרדי מזה והערבי מזה.

נתניהו, ואחרים שלמדו ממנו, שיסו בהתמדה מרכיבי זהות יהודית בזהות הערבי, ועל ידי ניפוח האיום החיצוני ביקשו להסיח את הדעת מהרפיפות הפנימית שזעקה לבדק בית. זחיחות הדעת המאפיינת יחסי אדון ועבד התגלתה גם באופן שקראו צה"ל וממשלת ישראל את המצב בשטח. זחיחות הדעת הדיגיטלית הזניחה הן מראה עיניים ממש של תצפיתניות על אודות התרחשויות קונקרטיות בגבול הגאוגרפי,³⁹ והן התעלמה מאיסוף נתונים על בסיס אנלוגי – טלפונים לא חכמים ומערכות קשר.

בשבעה באוקטובר, יום שמחת תורה, ההפגנות הגדולות נגד ה"רפורמה" נעצרו, וארגוני המחאה הסבו את מנגנוניהם לחמ"לים אזרחיים. התחבורה הציבורית לא הופעלה עד צאת השבת, והחמ"ל הראשון היה זה שהקימו אחים לנשק, חמ"ל הסעות לחיילים שנקראו בצו 8. חמ"לים לאיתור נעדרים, לרכישת ציוד צבאי לחיילים בישראל ובחו"ל, ביגוד וציוד תומך אחר לחיילים ולאזרחים שפונו מיישובי עוטף עזה, וחמ"ל הסברה בין-לאומית. בהמשך: גני ילדים, סיוע פסיכולוגי למפונים, עזרה לחקלאים שנשארו ללא פועלים, ועוד: כל אלה הוקמו ביוזמת מובילי צעדות ההתנגדות.

ביום פקודת הדרום הודגמה כבר בשעות הראשונות הסולידריות היסודית בין כל אזרחיו ושותפות הגורל בין יהודים ובדואים, קיבוצניקים ומושבניקים ואנשי עיירות פיתוח; יום הפקודה הדגים שהשיסוי תמיד לובה מבחוץ באמצעים דמגוגיים ואלימים. יום הפקודה הדגים את העומק שבו גבול הממשי מופקר בעוד שהדעת נתונה כולה לאיו"ש; והדגים את המחיר הנורא על אירועי חווארה, שראשיתם בקומץ נערים מופרעים שליבו זירה מדינית שלמה במעשים הנוגדים ערכי מוסר ואת צלם היהדות, בשורפם בתים על יושביהם; הדגים את האסון במציאות הנגזר מאמירות תאולוגיות אידאולוגיות על מהות נשמת היהודי כיתרה משאר בני אדם. אמירות אלה, שמובילות לגזענות, סותרות את רוח חביב אדם שנברא בצלם (שנדמה כי לדעתם חביב רק יהודי שנברא בצלם) ואינן נבלמות על ידי מנהיגי הציונות הדתית, שלכל היותר אומרים להם "לא" רפה, וזה במקרה הטוב.

39 ראו חביבה פדיה, "הצבא הגברי לא הקשיב לתצפיתניות", הארץ, 19 בנובמבר, 2023.

האסון החזיר למרכז הבמה את שיח ההתנתקות, וחיבר סופית בין התוצאות האומללות של תפיסות שנויות משרון ועד ביבי. כיום דומה שניתן להצביע על הרצף והדמיון הטיפולוגי העצום בין התנהגות שרון ובין התנהגות נתניהו, ועל הרצף שבין ההחלטה הראשונה שלא נוהלה ובוצעה כראוי ובין הקונספציה השגויה של נתניהו והסטת תשומת הלב ממצב החירום שלו למצב פוליטי קולקטיבי.

צרות חדשות משכיחות את הראשונות. כל תוקפה של צעקת "איפה הייתם בהתנתקות" התפרק מנשקו ומזעמו, לאחר שמובילי צעקה זו אחראים בין היתר על הפקרת הדרום העכשווי. טראומת הגירוש מתגמדת לעומת טראומת הטבח וההפקרות ב־7 באוקטובר. הטראומה הנוכחית תציף, ולמעשה כבר מציפה מחדש, את שיח ההתנתקות, ואפילו מחוללת שיח של חזרה לעזה או חזרה לגוש קטיף בימין הקנאי: בכנסים סודיים או בשירה בציבור שמוביל למשל חנן בן ארי (בן 17 בזמן ההתנתקות). לעומת הימין הקנאי, השמאל ופעילי השלום הפרושים ביישובי העוטף שחטפו מכה אדירה וטראומה נוראית ירגישו שהאסונות החדשים "קוברים" את האסונות הראשונים.

את משבר הישראלי קל היה למקם, בראשית תקופת ההתנגדות, על רקע ממשלות ימין באירופה כמו בפולין ובהונגריה, ובהמשך לכך ככרוך בישום תפיסות של ימין יהודי שמרני, פרי רעיונות הדמוקרטיה האמריקנית והשלכת החוקה שלה על המציאות בישראל. עם זאת מאז ה־7 באוקטובר, ככל שהחמאס הציב עצמו בקטגוריה של ארגוני טרור עולמי כמו דאעש מחד גיסא, וככל שהתפתחה המלחמה בעזה וגדל היקף האסון ההומניטרי בה למשבר היהדות העולמית מאידך גיסא, השתלבו התהליכים זה בזה, והמשבר הישראלי הפך לכזה המאיץ משבר עולמי, והמהווה סמן קיצון של משבר השיח בעידן החדש, עידן הפוסט־של־הכול שאחרי הפוסט־מודרניזם. את ייחודו של משבר זה הגדרתי במאמר מתקופת הקורונה כשילוב קיצוני של האצה ונסיגה.⁴⁰ האצת המדיה והמדומיין ונסיגה לגבולות לאומיים, ללאומנות דתית קיצונית, לטרור ואימה שעימם התמודדה ראשית המחשבה הפוליטית המודרנית. לא רק שישראל נמצאת במלכוד, אלא היא זו שהכניסה את כלל יהודי העולם למשבר.

האופן שבו הממשי, הסימבולי, המדומיין ומגזרי השיח השונים ארוגים זה בזה הוא מסמניו של עידן חדש, הפוסט של הפוסט־של־הכול;⁴¹ זהו עידן שבו המדומיין הופך לקרקעית הממשי, ונתפס כתשתית ריאל־פוליטית אמיתית העשויה בכוח המדיה לקדם כל אג'נדה הזויה ולהוביל לפשעים חמורים כנגד האנושות. מתוך כך, פרקטיקות שנחשבו קבילות בהתקוממות ילידית כנגד קולוניאליזם יוחסו לחמאס כנציגי היליד הפלסטיני המתקומם כנגד קולוניאליזם ישראלי, בלא לקחת בחשבון את מניפסט השנאה, את חזון האימפריאליזם העולמי של האסלאם והכחדת העם היהודי שהוא מקדם, ופשעים כנגד האנושות.⁴²

בנתונים אלה, עברנו ממדינה במשבר פנימי עברנו למצב זה: (א) מדינה בלב משבר במזרח התיכון המקרין על מאבק עולמי, (ב) מדינה במצב שביר מבחינה עולמית, (ג) מדינה שמתקפת התגובה שלה בעזה התפתחה לממדים והיקף שלא שוערו, וזעזעה את יהודי העולם. עד כאן ממדי העצמת המשבר והתעצמות גלובלית של

40 חביבה פדיה, "ארבעת פרשי האפוקליפסה", **חביבה פדיה**, 8 באוגוסט, 2020.

<https://www.havivapedaya.com/post/copy-of-design-a-stunning-blog>

41 ראו מאמרי: "אנחנו מצויים בעידן חדש. כבר אין הלימה בין השיח והמציאות", **הארץ**, 14 בדצמבר, 2023.

<https://www.haaretz.co.il/opinions/2023-12-14/ty-article-opinion/.premium/0000018c-6800-dbd5-a39c-ff73f6600000>

42 פדיה, "משולש קטטורופלי".

הסכנות הכרוכות בו.

ועתה, לשרשרת פרדוקסים ואולי תקווה בתוכם: סופה של הסתת אי־המשילות בדרום תהיה בהתייצבות כאיש אחד ובאחוזה בין בדואים ויהודים לוחמים; הסוף לשנים של שיסוי הקיבוצים וערי הפיתוח אלה באלה, בכך שאלה כאלה עמדו למתקפת אויב ושילמו בדמי קורבנות יחד, ואלה כאלה פונו מביתם (בכך סיסמתו של בן־גוריון "בנגב יבחן העם בישראל ושם תיבחן מדינתו" מקבלת משמעות חדשה). אלה מלמדים עד כמה ישראל עדיין כפופה לאחוות ברית הדמים. ההתחדשות של הקיבוצים, ואידאל האליטה המשרתת יחד עם העצמת ערי הפיתוח כמעניקי שירות שיש להעצימם לכדי אידאת ספר חדשה – כל אלו יהיו בגדר תיקון. יצירתו של דרום חדש תאפשר ביטוי מחודש לציבור המזרחי המסורתי, הסובלני ביסודו. תהליכי ההתכנסות החדשה למרכז פוליטי תחת הפיכת כל המרכז לגוש ימין קיצוני, וההבנה שהתהליך העולמי המאגד יחד ימין קנאי קיצוני אימפריאלי ושמאל גלובלי, עלולים לבלוע גם את ישראל בתוכם, אם תהיה לגיטימציה לקולות הימין הקנאי היהודי המחריפים בשל פעולות חמאס. המציאות, שהראתה כי הישראליות כרוכה עדיין בברית הדמים ובקורבן של חברה מגויסת לצבא, תחריף את האיבה לציבור החרדי אם לא תמצא נוסחה מפצה בעניין זה. כמו כן, הצורך להשתלבות עם החברה הערבית יחד במרחב, יהיה מאתגר וקריטי מתמיד.

המלחמה הובילה לשותפות דם, קורבן, וסבל, ולאיום של החרפת קווי העומק של ימין ושמאל בישראל. אם השיח ינוהל נכון, בסכנה זו עדיין כרוכה אפשרות התקומה והריפוי. הסבל הממשי ביישובי העוטף, השדות הממשיים המשוועים לקוטף, עשויים להסיט ציבור דרומי לבחירות חדשות של נציגיו הפוליטיים ולטלטל ציבור בוחרים פוטנציאלי חזרה למרכז מתון.

המלחמה שהגדיר חמאס כמבול אל־אקצא פרצה בחג שמחת תורה, החותם את מועדי תשרי. היא מבטאת מודעות מוחלטת של אויבי ישראל לזיקה היהודית להר הבית בתקופת מועדי ראש השנה וטקסי חג המים; היא ממשיכה את הקו המשרטט זיקה בין הדרום ובין ההר; והיא שילבה בין מטרות טרור עולמי אפוקליפטי ובין השיח הפוליטי של פלסטין. הצלחת המלחמה בשילוב זה, יחד עם התפתחותו המסיבית של האסון ההומניטרי בעזה, קוממו את העולם הנאור כולו כנגד היהודי המשמש כארכיטיפ של כל ישראלי קולוניאליסט, ומלבה אש אנטישמיות ופשעי שנאה ברחבי העולם. ההצלחה של סינוואר רחבה, ומקיפה יותר מכל מה שחלם באשר לעסקת החטופים. וכך, העיוורון כלפי קיומו וגידולו של חמאס תורם לא רק לממדי השבר בתוך ישראל, אלא אף לממדי האסון העולמי בשל יכולתו של ארגון רצחני זה לרתום את עצמו למטרה ריאלי־פוליטית מוצדקת כמו ההכרה בפלסטין. תמונות מעזה מגייסות לטובתו בכל רגע נתון מאות אלפי תומכים בדעת הקהל העולמית, ומגבירות את האנטישמיות כלפי יהודים בעולם.

לאחר שעורער ונשבר הסטטוס קוו בצורה הקשה ביותר באמצעות איום על החוק ועל מערכת המשפט, נכנסה ישראל למצב חירום שיש בו מניה וביה משום השעיית החוק בימי שגרה. הסטטוס קוו מהותו הסכמה על פעולות שמכלולן מאזן מגזרים שביניהם מצוי מתח השקפתי, והחברה הישראלית השבורה נמצאת במצב שבו הפעולה היחידה המכנסת אותה בתואם ובהרמוניה היא המלחמה באויב מחוץ. את מקום המלחמה ההדדית ירשה מלחמה באויב מבחוץ, שבכוח הטראומה המשותפת השתיקה את כל פיצולי הטראומות והמאבקים השונים.

המערכת אחרי המלחמה לא תוכל לחזור באופן מיידי למאבק על החוק או להתקנתה של חוקה, מפני שזה יציב שוב גושים דיכוטומיים זה כנגד זה. הפעם תחושת הקורבן, הפגיעה והשכול מלווה את כל שלושת הצדדים – ציונות דתית לאומית, ציונות חילונית ומזרחים. כדי לא להקים שוב ציבור אחד על משנהו, המערכה הזו תצטרך – באופן הרצוף לבלימה מוחלטת של ה"רפורמה" המשפטית – להתחיל לייצר גוף הסכמות חדש, ובכך יהיה דמיון לרעיון היסודי שהניע את החוקה ואת אמנת גביון-מדן.

בכדי למתן את חשיבות בג"ץ בישראל נחוץ צעד אחד בלבד, ההכרחי זה מכבר ברמה פוליטית ומוסרית, והוא הכרה בישות הפלסטינית.

להערכתנו, מי שירצה, מכל צד של הקשת הפוליטית, לחזור לאותה חזית בדיוק, כאילו משהו קרא ספר וחזר לדף שבו עזר – לא יצליח לעשות כן. קבוצות זהות כמו החרדים או ש"ס תסבולנה ממתקפה קשה, בשל טריות הכואבת של מחיר הדמים של המשרתים בצה"ל. השבר בשיח בין הציונות הדתית והחילונית יגדל והוא כבר גדל בקבוצות שיח: מצד אחד, שותפות גורל קשה וברית דמים, שכן אלו ציבורים שנתנו מטובי בניהם לקרב ולמוות; ומצד שני המתח בין התפיסה האפוקליפטית גאולית ובין התפיסה האוטופית רסטורטיבית ימשיך לפעול בין שני ציבורים אלה כאשר קורבן הדמים של הראשון ייתפס בעיניו כמחייב היצמדות ליהודה ושומרון, אולי אפילו מחייב חזרה לגוש קטיף, ויהיו מי שישלול בעיניהם את היתכנותה של ישות פוליטית פלסטינית. קורבן הדמים של השני ייתפס בעיניו כמחייב חזרה לחזון האוטופי הציוני הראשוני, ושיקום המדינה מן היסוד בידי צאצאי דור המייסדים.

כוחות גורל היסטוריים צמצמו את מדינת ישראל לממדיה האמיתיים מכל בחינה שהיא – צבאית, כלכלית ופוליטית. רבים מגדירים אותה כעת כמדינת חסות של ארצות הברית, כלומר פסיק במזרח התיכון. הצמצום על ידי מכה כה חזקה מבחוץ לגודל הריאלי הזעיר היחסי במזרח התיכון, לתלות המוחלטת בתמיכת ארה"ב – אם בעצרת האו"ם ואם באספקת נשק – כל זה מחייב גם את ההיענות לדרישה האמריקנית החד-משמעית לשתי מדינות, ישראל ופלסטין: הווה אומר מחייב להשאיר בצד את המבנים האידאולוגיים הסימבוליים שהם בגדר איש שמן הרוכב על כתפי איש רזה,⁴³ ממשי מוגבל וצר. מה שלא עשה השכל, האם תעשה המכה ההיסטורית גורלית? יש לקוות שהלחץ הבין-לאומי לחלוקת שתי מדינות לשני עמים יחייב ביצוע, ויחייב את הציבור הדתי לאומי לוותר ולהכיר בצורך בהסדר פוליטי, להסדיר בינו לבין עצמו את הזיקה בין התאולוגי עד כדי פנטסטי ובין הפוליטי והריאלי.

לאחר הצפה קשה מתמיד של המרחב הישראלי בתחושות טראומה ובקורבנות של אסון פתאום או של מלחמת גבורה, לאחר שמדינת ישראל מתפקדת כמדינת חסות ועדיין מופקדת עליה ממשלה שברובה הגדול מכהנים בה אנשים נטולי כישורים מקצועיים לתפקידם – יהיה קשה יותר לשקם את הישראליות מחוויית האלימות. ובכל זאת, חוויית שותפות הגורל היהודית-ישראלית תהיה חזקה מתמיד.

43 פרפרזה על הדימוי של נתניהו עצמו למצב הכלכלה בישראל.

במקרה כזה של הבנה אפשר לצפות ולקוות לצעדים הבאים:

הסדר שתי מדינות לשני עמים (מכורח הנסיבות רעיונות של דו־לאומיות, ארץ אחת לכולם, או מדינת כל אזרחיה הוסרו מן הפרק). שרטוט גבולות יהיה צעד ראשון אחד שיהיה בסיס לחוקה. צעד שני יהיה מערך של הסכמות הדדיות שיבנה ברית חדשה. עדכון לסטטוס קוו, וחלופות שלו: בלעדי יצירת סטטוס קוו חדש קשה יהיה להתחיל את המגעים והדיאלוגים הנדרשים לשם הצגת חוקה.

החוקה תתחשב בהטרונגיות של זהויות יהודיות הזורמות לתוך הישראליות. חשוב יהיה לתקן את העוול הנגרר מאז קום המדינה: תיקון אמיתי לא יאפשר עוד משחק אלקטורלי או שיסוי הציבור המזרחי והציבור המזרחי הדרומי, ויבלום את הציבור הדתי לאומי המקדם את רעיון הגאולה האפוקליפטי. הדרישות מן הציבור החרדי תתמקדנה בתרומת בניו למדינה בישראל בהסדרים חלופיים סבירים וקבילים עבור ציבור זה, כעין ישיבות ההסדר אך בסיגול המתאים לו. החינוך של הציבור הספרדי־מזרחי ישודרג בשלושת ההיבטים שמניתי, הגדרת הממלכתי דתי תעבור רגולציה. הציבור הדתי לאומי ישכיל ויסכים להבחין בין גאולה על ציר הזמן, ובין מימושה בתוך כמות מוגדרת של מקום. תנאי הסף לימין קנאי ולהגדרת גזענות בישראל יוחרפו. על ההסכם של הסטטוס קוו החדש להבין שיחסי יהודיות ישראליות צריכים להיפגש על המכנה הצר ביותר שקביל על כולם, ועם זאת לאפשר את המשאבים ותקציבים הדרושים לפיתוח ההון הסימבולי העמוק; וכן להבין שתהיינה בריתות והסכמות חדשות על מה שכל ציבור, כולל ש״ס והחרדים, צריך להעניק לישות המדינית שבתוכה הוא חי. בהתאמה תהיה נראות במרחב ובמקום ליחסים בין פרהסיה ורשות הפרט. הפרהסיה תעוצב על פי התשתית הדמוקרטית־הומניסטית ולא על פי העדפות מנזר זה או אחר. אני לא מדברת כאן על נקיטת צעד של צמצום מצד האתיקה, אף שזה רעיון הקרוב לליבי תמיד, אלא על החזרה לממדים ריאליים ובניית איזון חדש בין הריאל־פוליטי ובין אידאולוגיות זהות למרכיב הישראליות והאוניברסליות, תוך מחויבות והגנה על משטר דמוקרטי. לנוכח ההתמודדות הרב־זירתית של מדינת ישראל מעתה עם טראומה, ומערכות השיקום העמוקות הבין־דוריות שהיא עתידה וצריכה להיכנס אליהן, מוטב יהיה לשנות את השיח הדיכוטומי ההתקפי־הגנתי.

קשה לדעת מאין יבואו ויגויסו כוחות הריפוי הנדרשים לנו כחברה, אולם אין ספק שהם ידרשו מיתון השיח האידאולוגי, ויזדקקו לתקציב שישמש יותר מתמיד למטרות אמת הוגנות. אולי שיח ממותן זה יבוא מתוך גוף קולקטיבי, שהתכנס בכאבו ומלקק את פצעיו ממלחמה שהכתה בו בכל המישורים. שיח זה צריך שיניח שוב על השולחן, לצד עוד גורמים וסיבות, את שאלת שינוי העיצוב המשטרי בישראל ושאלת המקצועיות הנדרשת של חברי ממשלה במציאות רבת אתגרים. האם החברה האזרחית בישראל תקשיב, ותבין שהיא כבר יצאה מנדר חלום הפנטזיה על אודות עצמה?

יש לקוות שהקורבנות הרבים לא יעלו רק את רף השנאה והאלימות ורגשות הנקם, אלא גם את רגשות התיקון, ההתכנסות והערבות ההדדית, ואת המחויבות לשיקום וכריתת בריתות חדשות, שתהיינה נחוצות לנו יותר מתמיד. וזה שוב מחזיר אותנו לצורך בשפה חדשה. קבוצות מחוללות שיח, שמוכנות להכיל מובילי דעה מן הימין ומן השמאל, תהיינה ראש החץ של החזית הזאת.